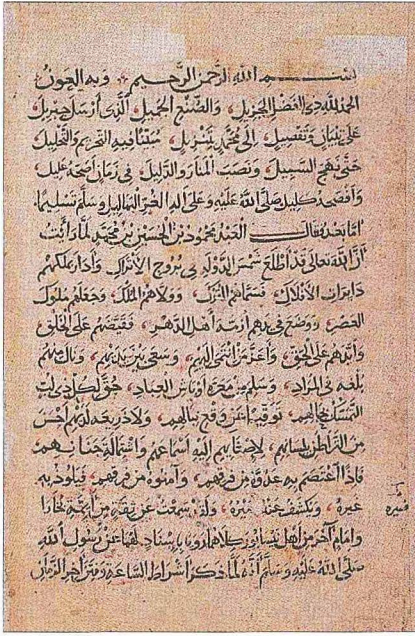

Divânü lügâti't-Türk'ün ilk sayfası (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 4189)

Bahrü'l-Fezâ'il fî menâfi'i'l-efâz'il'dir. Müellif önsözde Rûdekî, Unsûrî, Nizâmî-i Gencevî gibi şairlerle *Mukaddimetü'l-edebe* ve *es-Sâmî fî'l-esâmî* gibi sözlükleri kaynak olarak kullandığını belirtmektedir (nüshaları için bk. Münzevî, III, 1921). *Şerefnâme-i Münyerî*, İbrâhim Kivâm tarafından yazılmış ve mutasavvıf Şerefeddin Ahmed Münyerî'ye sunulmuştur. Eserin önsözünde bazı Türkçe eklerin açıklanması sözlüğün bir özelliğini oluşturur. Müellif birçok sözlüğü kaynak olarak kullandığını söyler. X. (XVI.) yüzyılın sonunda Mirza İbrâhim b. Şah Hüseyin bu eseri *Ferheng-i Mirzâ İbrâhîm* adıyla kısaltmıştır. Daha sonra hazırlanan birçok sözlüğün kaynağı olan *Şerefnâme-i Mirzâ*'nın çeşitli nüshaları bulunmaktadır (a.g.e., III, 1995-1996). Muhammed Lâd Dihlevî'nin kaleme aldığı *Mü'eyyidü'l-Fuzâ'ilâ*'nın ilk bölümü Arapça'dan Farsça'ya, ikinci bölüm Farsça'dan Farsça'ya, üçüncü bölüm Türkçe'den Farsça'ya bir sözlüktür (nüshaları için bk. a.g.e., III, 1957). Feyzî-i Sirhindî'nin yaklaşık 1001 (1592) yılında tamamladığı *Medârü'l-efâz'il* de Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler işaretlerle gösterilmiştir. Eserin İran'da Âsitân-ı Kuds-i Rezavî Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (nr. 3678). Abdürreşid b. Abdülğafûr Tetlevî'nin alfabetik sıraya göre

hazırladığı *Ferheng-i Reşidî*, *Ferheng-i Cihângîrî* ve *Ferheng-i Sürûrî*'nin kısaltılmış şeklidir (nüshaları için bk. a.g.e., II, 1936). Joseph Barretto tarafından 1805'te tertip edilen ve anonim bir sözlük olan *Şemsü'l-luğât* alfabetik sıraya göre basit kelimeleri, terimleri ve atasözlerini ihtiva eder. Eved Nevvâbî Ebû'l-Muzaffer Gâziddin Haydar'ın yazdığı *Heft Kulzum* adlı geniş hacimli sözlük Mevlevî Kabûl Muhammed tarafından düzenlenmiştir. Yedi bölümden meydana gelen eserin ilk altı bölümü ilk ve son harflerine göre sıralanmış Farsça kelime ve deyimleri içerir. Son bölümde Farsça alfabe, dil bilgisi, aruz, kafiye gibi konular ele alınmaktadır. 1242'de (1826-27) Gıyâseddin Muhammed Râmpûrî'nin hazırladığı *Gıyâşü'l-luğât* kelimelerin ikinci harfine göre sıralanmıştır (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1337 hş.). Hindistan'da XVII. yüzyılda Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî tarafından kaleme alınan bir sözlük de *Burhân-ı Kâtî*'dir. Hindistan ve İran yanında diğer İslâm ülkelerinde de rağbet gören ve birçok baskısı yapılan sözlük Mütercim Âsım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (bk. BURHÂN-ı KÂTÎ).

Osmanlı Döneminde Farsça Sözlük Çalışmaları. Osmanlılar'da ilk Farsça sözlük çalışmaları IX. (XV.) yüzyılda başlamış ve hemen hemen bütün sözlükler Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiştir. Geniş hacimli ilk sözlük olan *Uknûm-ı 'Acemî* kelimelerin ilk ve son harflerine göre sıralanmıştır. Eserin 892 (1487) istinsah tarihli bir nüshası Bodleian Library'de mevcuttur (diğer nüshaları için bk. a.g.e., III, 1962). İran asıllı olup Osmanlı sarayında şehzadelere hocalık yapan Lutfullah b. Ebû Yûsuf Halîmî tarafından tertip edilen *Kâ'imî* adlı sözlük *Bahrü'l-ğarâ'ib* adıyla da bilinir. İki bölümden meydana gelen eserin ilk bölümü Farsça-Türkçe bir sözlük olup ikinci bölümü aruz, kafiye, bedî' ve çeşitlerine dair bilgileri içerir (nüshaları için bk. a.g.e., III, 2012). Hasan b. Hüseyin b. İmâd Karahisârî'nin hazırlayıp II. Bayezid'e sunduğu *Şâmilü'l-luğa* iki bölümdür. İlk bölüm Farsça derî (fasih) kelimeleri, ikinci bölüm masdarları ihtiva eder. Eserin sonunda Farsça gramere dair bir bölüm yer alır. Karahisârî daha önce yazılan *Şihâhu'l-Fürs*, *Mî'yâr-i Cemâlî*, *Kâ'imî* gibi sözlüklerden faydalanmıştır (nüshaları için bk. a.g.e., III, 1992). Hatîb Rüstem Mevlevî tarafından tertip edilen *Vesiletü'l-makâşid ilâ ahşeni'l-makâşid* üç bölüm ve bir hâtimeden meydana gelmiş olup 903 (1497-98) yılında tamamlanmış-

tır (nüshaları için bk. a.g.e., III, 2046). Münzevî diğer Farsça-Türkçe sözlükler için *Fihrist*'inin III. cildinde geniş yer ayırmıştır.

İran'da Son Dönemde Yazılan Sözlükler. Bu dönemde hazırlanan sözlüklerin birçoğunda büyük ölçüde Batı metodu izlenmiş, öte yandan geleneksel metotlarla yapılan sözlük çalışmalarına da devam etmiştir. Ali Ekber Nefisî'nin *Ferheng-i Nefisî*'si (I-V, Tahrân 1938-1955), Muhammed Ali Dâî'nin *Ferheng-i Nizâm*'ı (I-V, Haydarâbâd 1346-1358; Tahrân 1985), Ali Ekber Dihhudâ'nın *Luğatnâme*'si (I-XXVII, Tahrân 1373 hş.) ve Muhammed Muîn'in *Ferheng-i Fârsî*'si (I-VI, Tahrân 1963-1968) bu dönemde yapılan en önemli çalışmalardır.

Batı Dillerinde Farsça Sözlükler. İran-Avrupa ilişkilerinin başladığı XVII. yüzyıldan itibaren bu konuda çalışmalar yapılmıştır. C. Ravius'un *Specimen Lexici Arabico-Persici-Latini*'si (Leyden 1645) ve Angelo de St. Joseph'in *Gazophylacium Linguae Persarum-Triplici Linguarum*'u (Amsterdam 1685) Batı dillerinde Farsça ilk sözlüklerdir. İlk Farsça-İngilizce sözlük 1777'de John Richardson tarafından hazırlanmıştır. XIX. yüzyılda Johann August Vullers'in tertip ettiği iki ciltlik *Lexicon Persico-Latinum* (Bonn 1855-1864) gelişmiş bir sözlüktür. F. Steingass'ın *Persian-English*'i (London 1892) Farsça-İngilizce en mükemmel sözlük olma özelliğini hâlâ korumaktadır (diğer Batı dilleri sözlükleri için bk. Dihhudâ, *Mukaddime*, s. 273-277).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtî* (nşr. M. Muîn), Tahrân 1330 hş./1951, Saîd-i Nefisî'nin *Mukaddime*'si, I, 64-77; Şehriyâr-ı Nakvî, *Ferheng-nûvîst der Hind u Pâkistân*, [baskı yeri ve tarihi yok]; Münzevî, *Fihrist*, III, 1919-2046; M. Debîr-i Siyâkî, *Ferhenghâ-yi Fârsî ve Ferheng-i Gûnehâ*, Tahrân 1368 hş.; D. N. MacKenzie, "Kâmûs", *EL*² (İng.), IV, 525-527; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), *Mukaddime*, s. 135-277; Ali Aşraf Sâdiqî, "Dictionaries", *ELr.*, VII, 387-390; John R. Perrey, "Dictionaries", *a.e.*, VII, 390-393; Hosayn Sâmeî, "Dictionaries", *a.e.*, VII, 393-397.

TAHSİN YAZICI

Türkçe. Türk dilinde Arapça lügât kelimesi yine Arapça olan kâmûs ve Farsça ferheng ile birlikte kullanılmış, 1932 yılında Türk Dili Tedkik Cemiyeti tarafından bunlara karşılık Türkmençe'de yer alan sözlük kelimesi önerilmiştir. Bugün Türk dünyasında lügat karşılığı olarak kullanılan kelimeler şunlardır: Sözlük (sözlük, sözlük, Türkmençe), lügat (Âzerî, Özbek, Uygur), laflık (Gagauz), slovar (Çuvaş, Tuva, Hakas), tılcı (Saha).

Sözlük kısaca bir dilin söz varlığını belli bir düzene göre bir araya getiren eserdir. Çeşitli tarifleri yapılan sözlük, “bir dilin ya da bir dilin bir bölümünün genel olarak veya belirli bir zamanda kullanılan kelime ve deyimlerini umumiyetle alfabe sırasına, bazan da kavram alanlarına göre ele alıp aynı dille tanımlarını yapan, örnek vererek açıklayan veya başka bir dildeki karışılıklarını yazan kitap” şeklinde tanımlanabilir. Bu açıdan sözlükler genel sözlük, özel sözlük, tek dilli sözlük (madde başları ile açıklamaları aynı dilden olan sözlük), iki / çok dilli sözlük (madde başları ile açıklamaları farklı dillerden olan sözlük) olmak üzere çeşitli gruplara ayrılır. Genel sözlükler ele alınan dönemlere ve -sözlük bilimi kurallarına uygun biçimde- yazarın görüşüne göre farklılık gösterebilir. Meselâ içerdikleri söz varlığı değişik sayılan *Kâmûs-ı Türkî*, *Türkçe Sözlük*’ün 1945 ve 2005 baskıları ile *Misallî Büyük Türkçe Sözlük* birer genel sözlük olduğu gibi Ahmet Caferoğlu’nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* ile *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*, yalnız Arapça ve Farsça kökenli kelimelere yer verilen Ferit Devellioğlu’nun Osmanlıca sözlüğü de kendi alanlarına göre birer genel sözlüktür. Özel sözlükler bir dilin belli bir alanının söz varlığını kapsayan eserlerdir. Bu sözlükler çok çeşitli olup ağız sözlükleri, argo sözlükleri, deyim sözlükleri, eş anlamlı-karşıt anlamlı kelimeler sözlüğü, etimoloji sözlükleri, yeni kelimeler sözlüğü, yabancı ögeler sözlüğü ve galatat sözlükleri bunlara örnek gösterilebilir. Özel sözlüklerin en geniş grubunu ise terim sözlükleri oluşturur; dil bilgisi, edebiyat, felsefe, coğrafya, tarih, fizik, kimya ve matematik terimleri sözlüğü gibi. Kavram sözlükleri, kelimelerin anlamlarından hareketle onları kavram alanlarına göre alfabetik biçimde veya asıl kavrama yakınlığı bakımından sıralayan sözlüklerdir. Türkçe’de henüz yeterli çalışma bulunmayan bu türe bir örnek Ş. Recai Cin’in *Kavramlar Dizini*’dir (I-II, Ankara 1971). Bir diğer sözlük türü, kelimelerin aynı aileye bağlı olan çeşitli dillerden karşılıklarını veren mukayeseli sözlüklerdir. Sözlükçülük eskiden daha çok bir heves konusu, boş zamanları değerlendirme aracı olarak görülüyordu. Ancak dil biliminin gelişiminden sonra bunun bir dalı olan sözlük bilimi (leksikografi) üst seviyede dil eğitimi almayı, Türkçe’nin çeşitli dönemlerini ve bunlarla ilgili özellikleri, ayrıca belli ölçüde Arapça ve Farsça bilmeyi gerektiren bir uzmanlık alanı haline gelmiştir.

Sözlük yazımında en önemli husus sözlüğün yazılacak dilin söz varlığının tesbit edilmesi işidir. Ele alınan döneme göre dilde kullanılan veya eski metinlerde geçen bütün kelime ve deyimler sözlüğe alınırken kullanılmayan ya da kullanılıp kullanılmadığı belirlenemeyen kelime ve deyimlerle bazı yazarların eserlerinde rastlanan, ancak dilde yaygınlık kazanmamış kelime ve deyimlere yer verilmez. Daha önce yazılan sözlüklerden hareketle, çeşitli metinlerin taranması, ayrıca yazarın bilgi ve kültürünün katkısıyla ve titiz bir ayıklama ile madde başları belirlenir. Bu alanda yapılan en önemli yanlış eski sözlüklerdeki bütün kelimelerin, hatta Arapça ve Farsça sözlüklerdeki -Türkçe’ye geçmemiş- bir kısım kelimelerin madde başı olarak alınmasıdır. Bazı sözlük yazarları kullanım sıklığı çok az olan kelimelere eserlerinde yer vermezken bazıları bunların yanında kullanılmış olması muhtemel kelimeleri de sözlüklerine almışlardır. Bunun örnekleri *Kâmûs-ı Türkî* ile *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’tır. Osmanlıca-Türkçe sözlükler de birer Türkçe sözlük sayılır. Bu bakımdan sözlük yazarı Türkçe’yi daima ön planda tutmalı, onu yabancı kelimelerin egemenliği altına girmiş öz varlığı olmayan ikinci derecede bir dil şeklinde göstermeye gayret etmemelidir. Öte yandan sözlük kelimesi niteliği taşımayan, yani özel bir anlam kazanmayan kelime ve tamlamalar da sözlükte gösterilmez. Türkçe’de -ma/-me ve -ış/-iş ekleriyle yapılan fiil isimlerinin bir kısmına bilhassa yeni kelime türetimi sırasında belli anlamlar yüklenmiştir. Bunların dışında kalan binlerce fiil isminin özel bir anlamı bulunmadığı için bunların sözlüğe alınması doğru değildir. Diğer bir husus bazı kök ve gövdelerden dilde kullanılmayan yapay kelimelerin türetilmesidir. Sayıları binleri bulan bu sözcüklerin asıl kelimelerin arasına serpiştirilmesi sözlükten yararlanmayı güçleştirmektedir. Çok karmaşık bir yapıya sahip olan dil, sözlük sayesinde bazı kalıplar içinde düzene konulduğundan kullanılmayan bir kelimeye yer verilmesi kullanılan bir kelimenin sözlüğe alınmamasından daha büyük bir yanıltır. Kısacası sözlük, eskilerin “tarîf” kelimesi için söyledikleri “efrâdını câmi ağıyârını mâni” (gerekenleri içerip gerekmeyenleri dışarıda bırakma) ilkesine uygun olmalıdır. Bu açıdan sözlükçülük bir seçme ve ayıklama işi olup bir harmanlama değildir. Sözlük yazarı ayrıca madde başlarının düzenlenmesinde ve anlatımda “güzel Türkçe”yi göz önünde bulundurmak zorundadır.

Madde başı kelimelerin yanında gramerdeki türleri bir kısaltma ile gösterilerek anlamlara dikkat edilmelidir. Burada isimlerle sıfatlar ve sıfatlarla zarflar birbirine karıştırılmaktadır. Fiiller bakımından zengin sayılan Türkçe’nin bir diğer zenginliği fiil çatılarıdır, zira çatılara göre anlamlar değişmektedir. Bugüne kadar yazılmış olan Türkçe sözlüklerde çatılar tam belirtilmemiş, geçişli bir fiilin altında geçişsiz anlamlar da yazılmış veya oldurğan bir fiil geçişli gibi gösterilmiştir. Mevcut sözlüklerde Türkçe kelimeler için genellikle etimoloji yer almaz; sadece yabancı kelimelerin asılları ve bazı sözlüklerde Arapça, Farsça kelimelerin kökleri yazılmıştır. Çünkü etimoloji ayrı bir uzmanlık alanıdır. Anlamlar soyuttan somuta doğru sıralanır, daha sonra mecaz, teşmil (anlam genişlemesi) ve bir dereceye kadar halk ağızı, argo ve terim anlamları gibi özel anlamlar yazılır. Genel sözlükler bu son kelimelerin tamamını içermediğinden bunlar için ayrı sözlükler hazırlanmıştır. Sözlükçülükte bir diğer önemli konu kelimelere doğru, anlaşılabilir ve dilde kullanılan anlamların verilmesidir. Burada yapılan hatalardan biri de sözcüklerin deyim içinde kazandığı anlamların bağımsız anlam gibi gösterilmesidir. Eğer sözlük taramaya dayalı ise taranan eserlerden seçilen örnekler ait oldukları anlamdan sonra yazılır. Taramaya dayalı değilse yazar tarafından belli kalıplar halinde bazı örnekler verilebilir. Cümle şeklindeki örnekler ise daha çok fiiller için kullanılabilir. Asıl anlamlarını cümle içinde kazanan kelimeler sözlükte cansız nesneler gibidir. Bunların canlandırılması örneklerle ve kullanıma dair notlarla mümkün olmaktadır. Daha sonra madde başı kelime ile başlayan deyimler sıralanır. Bunlardan isim veya sıfat tamlaması şeklinde olup bitişik yazılanlar madde başı yapılır. Son dönemlerde ayrı yazılan tamlamalarla bazı kalıplaşmış zarflar da madde başı olarak gösterilmektedir. Sözlüklerde atasözlerine yalnız örnek şeklinde yer verilebilir. Türkçe deyimlerden sonra Farsça ve Arapça tamlamalar, ardından Farsça eklerle veya isim-fiillerle, Arapça edatlarla oluşturulan kelimeler (teşkiller) sıralanır. Bu esasa uyulmayıp yapı bakımından birbirinden farklı olan çeşitli öğelerin alfabetik sıraya göre dizilmesi karışıklığa yol açmaktadır. Diller onları benimseyenler için âdeta kutsal birer varlık gibidir. Bu sebeple ehil olmayan kişilerin dile müdahale etmesi onu benimseyenlere karşı bir saygısızlıktır.

Eski Türkçe. Türkçe'de bilinen ilk sözlük Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lügâti't-Türk*'üdür. Eser Araplar'a Türkçe'yi öğretmek amacıyla kaleme alınmış, madde başları Türkçe, açıklamaları Arapça olan bir sözlüktür. *Dîvânü lügâti't-Türk* aynı zamanda çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü; Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına ve halk edebiyatına dair bilgiler içeren ansiklopedik bir eserdir. Sözlük, Ali Emîrî Efendi tarafından bulunduktan sonra Kilisli Rifat (Bilge) tarafından yayımlanmış (İstanbul 1333-1335), ardından Besim Atalay eseri Türkçe'ye çevirmiş ve bir dizin ilâvesiyle neşretmiştir (Ankara 1940-1943). *Dîvânü lügâti't-Türk* yayımlandığı tarihten itibaren bütün dillerin dikkatini çekmiş, başka neşirleri de gerçekleştirilmiş, Türk ve yabancı birçok bilim adamı eser üzerinde çalışmalar yapmıştır (aynca bk. DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK). Eski Türkçe'nin söz varlığıyla ilgili araştırmalar Orhon yazıtlarının söz varlığı ile Uy-gur harfli metinlere ait söz varlığı şeklinde ayrı ayrı ele alınmıştır. Orhon yazıtlarının ilk sözlüğünü F. W. Radloff 1894'te yayımlamıştır. Yazıtlar üzerinde çalışmalar yapan Hüseyin Namık Orkun, Annemarie von Gabain, S. Y. Malov, Talat Tekin ve René Giraud gibi araştırmacılar bunların sözlüğünü de neşretmiştir (bk. ORHON YAZITLARI; ayrıca bk. Ölmez, sy. 6 [1998], s. 119-121).

Hârizm Türkçesi. Hârizm Türkçesi'nin müstakil bir sözlüğü bulunmamakla birlikte sözlüğünde XIII. yüzyıl öncesi metinlerini esas alan Sir Gerard Clauson bu döneme ait eserleri taradığı için sözlüğü Hârizmce söz varlığını da içermektedir. Bunun dışında *Muḳaddimetü'l-edeb* (Zemahşerî), *Kıyasü'l-enbiyâ* (Rabgûzî) ve *Nehcû'l-ferâdis* (Mahmûd b. Ali) gibi devrin diğer eserleriyle ilgili yayınların dizinleri de söz varlığı açısından başvuru kaynağı niteliğindedir (Kalsın, sy. 6 [1998], s. 131-133).

Çağatay Türkçesi. 1. Ali Şîr Nevâî, *Muhâkemetü'l-lugateyn*. Klasik Çağatay Türkçesi'nin kurucusu Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu kanıtlamak amacıyla yazdığı bir eserdir (bk. MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN). 2. Abuşka. Müellifi bilinmeyen sözlüğün asıl adı *el-Lugatu'n-Nevâiyye ve'l-istişhâdâtü'l-Çağatâiyye* olup Çağatayca'dan Türkiye Türkçesi'ne bir sözlüktür ve Ali Şîr Nevâî'nin eserleri başta olmak üzere Çağatayca metinlere dayanmaktadır. Yaklaşık 2250

kelime içeren sözlükle ilgili başlıca çalışmalar şunlardır: a) *Abuska: Csagatajtörök szögyüjtemény. Török kéziratból fordította Vámbéry Ármin. Előbeszedel és jegyzetekkel kísérté Budenz József* (haz. Ármin Vámbéry, önsöz ve notlar József Budenz, Pest 1862). b) V. V. Veljaminev-Zernov, *Slovar çağataysko-turetskiy* (Sanktpetersburg 1868, Rusça bir önsözle birlikte; *Dictionnaire djaghataï-turc* [Saint Petersburg 1869], Fransızca bir önsözle birlikte). Bu eser mevcutlar içerisinde başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır. c) Pavet de Courteille, *el-Lugatu'n-Nevâiyye ve'l-istişhâdâtü'l-Çağatâiyye-Dictionnaire turk-oriental* (Paris 1870). 5493 madde başı içermektedir. d) Besim Atalay, *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü* (Ankara 1970; bk. ABUŞKA LUGATI). 3. *Bedâiü'l-lugat. Çağatayca-Farsça bir sözlük olup Çağatayca metinlerden hareketle yazılmıştır* (bk. BEDÂIÜ'L-LUGAT). 4. Muhammed Mehdî Han, *Senglâh*. 1758-1760 yıllarında yazılan eser 7000 dolayında madde başı içermektedir. Bilinen altı nüshasından dördü British Museum'da (MS, Or., nr. 2892), Oxford'da Bodleian (MS, Elliott, nr. 341), Süleymaniye (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1922) ve Tahran Millî (nr. F 1141) kütüphanelerinde kayıtlıdır. *Senglâh*'ın British Museum'daki yazması ilk defa Rieu tarafından 1888'de çıkarılan katalogta bilim dünyasına tanıtılmıştır. Eserin Süleymaniye nüshasını Besim Atalay (*Seng-lâh: Lûgat-i Nevâî*, İstanbul 1950), British Museum nüshasını Clauson (*Sanglâx: A Persian Guide to the Turkish Language*, London 1960) tıpkıbasım halinde yayımlamıştır. Ayrıca Mirza Mehdî Esterâbâdî, Tahran nüshasını esas alarak bir neşir gerçekleştirmiştir (ed. Rüşen Hiyâvî, *Ferheng-i Türkî be-Fârsî ez Sene-i Dühâzdehüm-i Hicrî*, Tahran 1374). *Senglâh*'ın "Mebâni'l-lugat" kısmı E. Denison Ross tarafından British Museum yazmasına dayanarak neşredilmiştir (*The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdî Khân*, Calcutta 1910). 5. Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî* (İstanbul 1298 r.). 6750 madde başı ihtiva eden sözlük Çağatay Türkçesi sözlükleri içerisinde en güvenilir olanıdır. Eser, Pavet de Courteille'in sözlüğünün tanıklarıyla birlikte büyük ölçüde aktarılmasıyla *Senglâh*'ın serbest bir çevirisinden meydana gelmiştir. Ancak müellif aktarma sırasında birçok hata yapmış, F. W. Radloff da Çağatayca kelimelerde Şeyh Süleyman'a dayandığı için (*Ver-*

such eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, I-IV, St. Petersburg 1893-1911) bu yanlışları tekrarlamıştır. Eser Kúnos tarafından kısaltılarak Almanca'ya çevrilmiştir (*Şejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest 1902). 6. Abbas, *Hulâsa-i Abbâsî. Senglâh'a dayanmaktadır*. Bunlardan başka Ármin Vámbéry (*Çagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, sonunda 160 sayfalık bir sözlük), Muhammed Yâkub Çingî (*Kelür-name*, nşr. A. İbragimov, Taşkent 1982) ve L. Budagov'un (*Sravnitelnyy Slovar Tyuretsko-Tatarskih Nareçiy*, I-II, Sanktpetersburg 1869-1871) Çağatayca sözlükleri bulunmaktadır (aynca bk. Eren, VIII/1-2 [1950], s. 145-163; Borovkov, X [1961], s. 1357-1362).

Kıpçak Türkçesi. Kıpçakça sözlüklerden *Codex Cumanicus* dışındakiler Kıpçaklar'ın yerleştiği Mısır ve çevresinde yazılmıştır. 1. *Codex Cumanicus*. 1294 yılında hazırlandığı tahmin edilen eserin 1303 tarihli tek yazma nüshası Venedik'te Saint Marcus Kütüphanesi'ndedir. İki ayrı defterden oluşan eserin İtalyanca bölümünde kelimeler Latince, Farsça ve Kıpçakça olmak üzere üç sütun halinde sıralanmıştır. Daha sonra kelimelerin anlamlarına göre dizildiği ikinci bir sözlük gelmektedir. Almanca bölümü ise Almanca-Kıpçakça ve Latince-Kıpçakça'dır. *Codex Cumanicus*'un bazı parçaları ilk defa M. J. Klaproth tarafından 1828'de yayımlanmıştır. Daha sonraki yayın Geza Kuun'a aittir (*Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum*, Budapest 1880). K. Grønbech, eserin bir cildi tıpkı basım (*Codex Cumanicus*, Copenhagen 1936), bir cildi sözlük (*Komanisches Wörterbuch*, Einar Munksgaard, Copenhagen 1942) olmak üzere kolayca yararlanılabilecek bir neşirini gerçekleştirmiştir. W. Radloff, W. Bang Kaup, T. Kowalski gibi Türkologlar da *Codex Cumanicus* üzerine makaleler yazmışlardır (*DİA*, XXV, 422). 2. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. 1343'te Mısır'da yazılan eser kelime türlerine göre düzenlenmiş olup biri Arapça-Türkçe, diğeri Moğolca-Farsça sözlük olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Eserin M. T. Houtsma (*Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894), A. Kurisjanov (*İssledovaniye po leksike starokıpçakskogo pis mennogo pamyatnika XIII v., "tyurksko-arabskogo slovary"*, Alma Ata 1970) ve Recep Toparlı – Sadi Çöğenli – Nevzat H. Yanık (*Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara 2000) tarafından neşirleri gerçekleştirilmiştir. 3. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-El-*

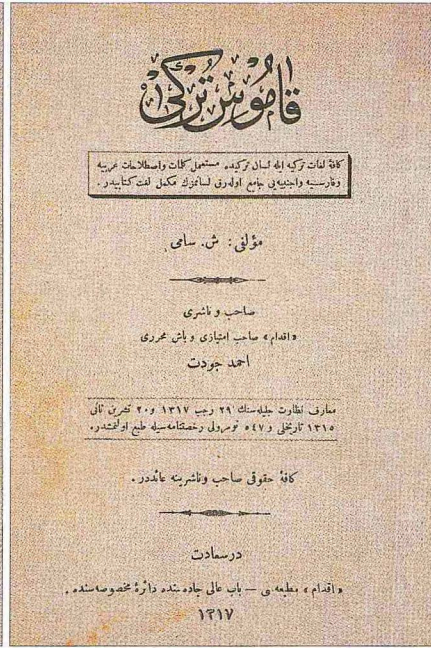
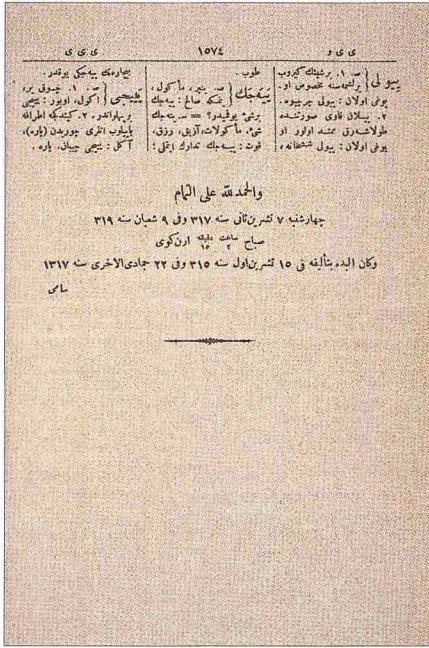
râk. Türkçe'yi öğretmek amacıyla hazırlanmış bir lugat ve gramer kitabıdır (bk. KİTÂBÜ'L-İDRÂK). 4. *Kitâbü't-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye*. Müellifi bilinmeyen sözlüğün Mısır'da 1425'ten önce yazıldığı tahmin edilmektedir. Gramerle sözlük olmak üzere iki bölümden oluşan eserin otuz dokuz yapraklık ilk bölümü Arapça-Türkçe bir sözlüktür ve tek nüshası İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Veliyyüddin Efendi, nr. 3092). T. Halasi-Kun tarafından tıpkıbasımı yapılan eseri (Budapeşte 1942) Besim Atalay Türkiye Türkçesi'ne aktararak neşretmiştir (İstanbul 1945). 5. Ebû Muhammed Cemâleddin Abdullah et-Türkî, *Kitâbü Bulgati'l-müşâtâk fi lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*. Memlûkler döneminde yapılan en değerli çalışmalardan biridir. 1451 yılından önce yazıldığı tahmin edilen eserin tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlı olup (Suppl., Turcs, nr. 293) A. Zajaczkowski tarafından birincisi isimler, ikincisi fiiller olmak üzere iki cilt halinde yayımlanmıştır (Warszawa 1938, 1954). 6. *ed-Dürretü'l-mudîa fi'l-lugati'l-Arabiyye ve't-Türkiyye*. Araplar'a Türkçe'yi öğretmek amacıyla hazırlanan sözlüklerdendir. Yazarı belli olmayan ve iki nüshası bilinen eseri A. Zajaczkowski 1963 yılında ilim âlemine tanıtmış ve üç makale halinde yayımlamıştır (RO, XXIX/1 [Warszawa 1965], s. 39-98; XXIX/2 [1965], s. 67-116; XXXII/1 [1969], s. 19-49). 7. Molla Sâlih, *eş-Şüzürü'z-zehebiyye ve'l-katavü'l-Ahmediyye fi'l-lugati't-Türkiyye*. 1619'da Mısır'da kaleme alınan eseri Besim Atalay neşretmiştir (İstanbul 1949; Kıpçak Türkçesi sözlükleri için ayrıca Demirci, sy. 6 [1998], s. 145-151; bk. *DİA*, XXV, 422-423).

Türkiye Türkçesi. Osmanlılar döneminde XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkçe kelimelerin madde başı olarak alındığı sözlüklere pek rastlanmamaktadır. Bu devirde hazırlanan sözlükler Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe olup çoğu eğitim amacıyla yazılmıştır. Bunların en meşhuru Afyonkarahisarlı Muslihuddin Mustafa'nın Arapça-Türkçe *Ahterî-i Kebîr*'idir. Diğer sözlüklerin başlıcaları şunlardır: Afyonkarahisarlı Hüseyin İmâdüddin oğlu Hasan, *Şâmilü'l-luga* (Farsça-Türkçe, 1505'te yazılmıştır); Sofyalı Ni'metullah Efendi, *Lugat-ı Ni'metullah* (Farsça-Türkçe, 1540 yılında hazırlanmıştır); Amasyalı Deşîşî Mehmed Efendi, *et-Tuhfetü's-seniyye ilâ Hazreti'l-Haseniyye* (Farsça-Türkçe, 1580'de Mısır Beylerbeyi Hasan Paşa adına kaleme alınmıştır); Akhisarlı Muhyiddin Münşî, *Cinânü'l-cinâs* (*Ravzatü'l-ci-*

nâs; 1584'te Farsça'daki cinaslı sözleri açıklamak amacıyla yazılmıştır); *Câmiu'l-Fâris* (Farsça-Türkçe, I. Ahmed [1603-1617] adına ismi bilinmeyen bir müellif tarafından hazırlanmıştır); Gencî Pîr Mehmed, *Genc-i Leâl* (1631'de kaleme alınan manzum bir sözlük olup birinci bölüm Arapça-Türkçe, ikinci bölüm Farsça-Türkçe'dir); Antepli Şeyh Ahmed, *Nazmü'l-leâl* (Arapça-Türkçe, 1641'de *Tuhfe-i Şâhidîye* [Farsça-Türkçe] yazılmış bir nazîredir); Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Lugat-ı Şâhnâme* (Farsça-Türkçe, Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinde kullanılan kelimeler esas alınarak 1659'da kaleme alınmıştır); Vankulu Mehmed Efendi, *Lugat-ı Vankulu* (Arapça-Türkçe, Cevherî'nin *eş-Şıhah*'ının tercümesi olan eser, Osmanlılar döneminde matbaada basılan [1729] ilk kitap olması bakımından ayrı bir önem taşır); Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Kâtî Tercümesi* (Farsça-Türkçe; Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin Farsça sözlüğünün tercümesi olup 1797'de tamamlanmıştır. Kaynak niteliği taşıyan eser Mürsel Öztürk ve Derya Örs tarafından Latin harflerine çevrilmiş, sonuna kavramlar dizini, arkaik kelimeler dizini ve Farsça-Türkçe dizin eklenmiştir [Ankara 2000]) *Tercüme-i Kânûnü'l-edebe* (Hubeyş et-Tiflîsî'nin *Kânûnü'l-edebe fî zabtı kelimâtü'l-Arab* adlı Arapça-Farsça sözlüğüne Türkçe karşılıkların ilâvesiyle hazırlanmış ansiklopedik bir sözlüktür); *Kâmûs Tercümesi* (Arapça-Türkçe; Firûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhtâ* adlı sözlüğünün tercümesi olup kaynak olma niteliğini hâlâ sürdürmektedir); *Tuhfe-i Âsım* (Arapça-Türkçe [Bulak 1255]; Mütercim Âsım Efendi'nin Arapça öğretimi için hazırladığı 1251 beyitten oluşan bir sözlüktür ve tarif edilen eşyanın anlamlarına göre bölümlere ayrılmıştır); *Tuhfe-i Vehbî* (Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça-Türkçe elli sekiz kıtalık sözlüğüdür; ilk baskısı 1213'te [1798] yapılan ve medreselerde ders kitabı olarak okutulan eser Latin harfleriyle yayımlanmıştır [haz. Numan Külekçi – Turgut Karabey, Erzurum 1990]); *Nuhbe-i Vehbî* (Sünbülzâde Vehbî'nin Arapça-Türkçe manzum sözlüğüdür, İstanbul 1220). Muhyî-i Gülşenî'nin 1574'te yazdığı *Bâleybelen* adlı eser, yapma dil çalışmalarının bilinen ilk örneği olup Osmanlılar dönemi sözlükleri arasında ayrı bir yere sahiptir; eser Latin harfleriyle neşredilmiştir (haz. Mustafa Koç, İstanbul 2005; ayrıca bk. *DİA*, XXXI, 80).

Türkçe'den Türkçe'ye Sözlükler. Burada ele alınan sözlüklerin bir kısmı aynı zamanda Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür. Türk-

çe'den Türkçe'ye sözlüklerin başlıcaları şöylece sıralanabilir: 1. Şeyhülislâm Ebûîshakzâde Esad Efendi, *Lehce-i l-lugât* (İstanbul 1210). 3700 Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimenin Arapça ve Farsça'daki eş anlamlılarını içeren eserde yer yer Türkçe karşılıklara da rastlanmaktadır. Esad Efendi'nin muhtemelen Arapça ve Farsça'daki hünerini ortaya koymak amacıyla hazırladığı eser madde başları Türkçe olduğu için önem kazanmıştır. Bizzat müellifi tarafından *Behcetü'l-lugât* adıyla ihtisar edilen eserin başka muhtasarları da vardır (*DİA*, XI, 339). Sözlük Ahmet Kırkılıç tarafından Latin harfleriyle yayımlanmıştır (Ankara 1999); ancak bu yayımda birçok okuma hatası bulunmaktadır. 2. Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî* (I-II, İstanbul 1293, 1306). Türkçe kelimelerin alındığı ilk sözlük olup birinci baskısında Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeler sıralanmıştır. İkinci baskının I. cildinde Türkçe kelimelerle müellifin Türkçeleşmiş kabul ettiği Arapça, Farsça sözcükler ve Batı dillerinden Türkçe'ye giren kelimeler mevcuttur. II. ciltte ise sadece yazı dilinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir. *Lehce-i Osmânî* yayımlandığı tarihten itibaren Türkiye'de ve yabancı ülkelerde bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Fakat çok karışık olan ve yazı dilinde kullanılmayan kelimeler içeren eserde sözcüklerin bazı köklere veya kavramlara göre sıralanması sözlüğü daha karmaşık hale getirmiştir. Genellikle kelimelere tanım şeklinde mâna verilmemiş, çeşitli dillerden eş anlamlı karşılıklarının sıralanmasıyla yetinilmiştir. Anlam olarak yazılan bazı kelimeler bilinmemekte, bunların bir kısmı sözlüğün madde başları arasında yer almamaktadır. Bir sözlük şeklinde faydalanılacak nitelikte olmayan eser bugün sadece bazı araştırmalara konu teşkil edebilir. *Lehce-i Osmânî*, ikinci basımı esas alınarak herhangi bir inceleme yapılmadan Recep Toparlı tarafından Latin harflerine çevrilmiş, her iki cilt için Arap harflerine göre birer dizin ilâvesiyle yayımlanmıştır (Ankara 2000; ayrıca bk. *LEHCE-i OSMÂNÎ*). 3. Ebüzziyâ Tevfik, *Lugat-ı Ebüzziyâ* (I-II, İstanbul 1306-1307; "Türkçe'de mütedâvil elfaz ve istilâhattan 25.000 kelimenin suver-i isti'mâlini muarîf ve şevâhid ve emsâlî şâmil ve 1000 kelime-i fenîyi ve 2500 resmi hâvîdir"). "Öd" (عود) kelimesine kadar yazılabilmiştir. Ebüzziyâ Tevfik sürgüne gönderildikten sonra matbaası talan edildiğinden burada bulunan eserin formları da yok edilmiştir. *Lugat-ı Ebüzziyâ* Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı

Şemseddin Sâmî'nin *Kāmus-ı Türkî*'sinin iç kapak sayfası ile ferağ kaydının bulunduğu son sayfa (İstanbul 1317)

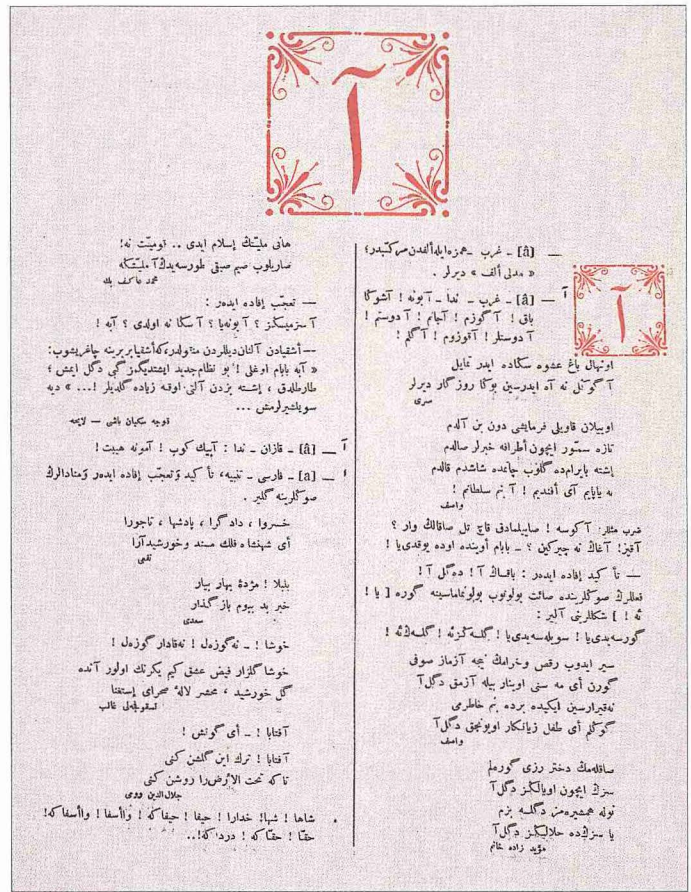
kaynaklı kelimeleri içeren başarılı bir çalışma olup eserde kelimelerin türleri, hangi dilden alındıkları, fiillerin çatıları gösterilmiş, madde başlarının altında Türkçe deyimlere de yer verilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerin seçilerek alındığı eserde yer yer imzalı örnekler yazılmıştır. Ebüzziyâ Tevfik'in Şemseddin Sâmî'ye yakın bir başarı sağladığı söylenebilir. 4. Şemseddin Sâmî, *Kāmus-ı Türkî* (I-II, İstanbul 1317-1318). Taşındığı isimden başlayıp yeni bir zihniyetle ve sözlükçülük kurallarına uygun biçimde hazırlanan eser Türk lugatçılığında bir merhale teşkil eder. Fransızca'dan Türkçe'ye ve Türkçe'den Fransızca'ya iki sözlük çalışmasıyla çağdaşlarına göre sözlük yazımında daha ileri bir seviyede olan Şemseddin Sâmî dönemine göre bütün Türkçe ve Batı kaynaklı kelimelere yer vermiş, ancak daha önceki sözlüklerde bulunan Arapça ve Farsça kaynaklı kelimeleri kullanımlarına göre seçerek eserine almış, bir kısmı için "nâdirü'l-isti'mâl" ve "lüzumsuz" gibi notlar koymuş, bazıları için de eski Türkçe'den ve Çağatayca'dan karşılıklar teklif etmiştir. Tam alfabetik olan sözlükte bazı birleşik kelimeler madde başı alınmış, gerekli kısaltmalar kullanılmış, fiil çatıları gösterilmiş, deyimlere yer verilmiş, müellif tarafından yer yer örnek sözler ve cümleler yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin kökleri ve türleri gös-

terilmiş, bir kısım Türkçe kelimeler için etimoloji denemeleri yapılmıştır. Dönemi-ne göre çok başarılı bir çalışma ortaya ko-yan Şemseddin Sâmî galat konusunda dev-rinin diğer sözlüklerine uymuş, Türkçe'de anlamları değişen veya farklı şekillerde söy-len kelimelere karşı çıkmış, bunların asıl-larının (fasih) kullanıldığını istemiştir; an-cak sözü edilen kelimelerin aynı biçimde kullanılmasına devam edilmiştir. *Kāmus-ı Türkî* yayımlandığı tarihten itibaren kul-lanılacak, başta Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ü olmak üzere birçok söz-lüğün kaynağını teşkil etmiştir (ayrıca bk. İA, XI, 418-420). Eser *Hayat Büyük Türk Sözlüğü* adıyla ve bazı kelimelerin ilâve-siyle Latin harflerine çevrilmiş (İstanbul, ts. [1961]), ayrıca kısmen sadeleştirilip ilâveler yapılmak suretiyle başarılı bir ça-lışma olarak *Temel Türkçe Sözlük* ismiyle bir gazetenin ilâvesi şeklinde neşredil-miştir (haz. Mertol Tulum v.dğr., I-III, İs-tanbul 1985). Ancak günümüzde kul-lanılıp *Kāmus-ı Türkî*'de yer almayan ke-limeler, Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sö-zlük*'ünden aynen alınmış, böylece orada-ki yanlışlar bu sözlüğe de aktarılmıştır. Orhan Şaik Gökyay, *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*'nün ilk fasikülleriyle ilgili bir eleş-tiri yazısı kaleme almıştır (bk. bibl.). 5. Ali Seydi, *Resimli Kāmus-ı Osmânî* (I-III, İs-tanbul 1324, 1330). Kapak sayfasında be-

lirtildiğine göre Türkçe, Arapça, Farsça ve ecnebi 40.000 kelime, 2000 terim, 3500 kadar resim ve renkli levha içermektedir. Türkçe kelimelerde bir kısım deyimlere yer verilmekte, ayrıca madde başı kelimelerin altında türevleri de alınmaktadır. Sözlük-te bazı kelimelerle ilgili anlam dışı açıkla-malara rastlanmaktadır; meselâ *abdest* kelimesinde abdestin farzları ve sünnetle-ri de yazılmıştır. Başka sözlük çalışmaları da bulunan Ali Seydi'nin daha çok Osman-lıca sözlük olarak faydalanan eseri dö-ne-mine göre başarılı bir çalışma sayılabilir. 6. (Mehmed) Bahâeddin, *Türkçe Lugat* (İs-tanbul 1330; *Yeni Türkçe Lugat* adıyla ge-nişletilmiş 2. bs., İstanbul [1342]; "30.000'i mütecâviz lugât ile lisân-ı Türkî'de müs-ta'mel kelimât ve istilâhât-ı Arabiyye ve Fârisiyye ve ecnebiyyeyi câmidir"). Bu kü-çük ve basit sözlükte de Türkçe'de kulla-nılmayan Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir. 7. Raif Necdet (Kestelli) – Ha-san Bedreddin v.dğr., *Resimli Türkçe Kā-mus* (İstanbul 1927; *Yeni Resimli Türkçe Kāmus* adıyla İstanbul 1928; "Lisânımız-da müsta'mel bilcümle Arabî, Fârisî keli-melerle Fransız, İngiliz, İtalyan, Yunan ve sâir lisanlardan alınan bütün elfaz ve ke-limâtı şâmilidir"). Türkçe kelimeleri de içe-ren eserin *Kāmus-ı Türkî*'den faydalana-larak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Arap-ça ve Farsça kelimelerde terkiplere pek yer verilmeyen sözlükte bazı Türkçe de-yimler alınmıştır. Eser, hemen ardından Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe sözlük-le göre daha düzenli bir sözlüktür. 8. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lugatı: Türk Dillerinin İştikâki ve Edebi Lugatları* (I-II, İstanbul 1927, 1928; III, 1943, IV, 1945; "Uygur, Çağatay, Kazan, Âzerî ve Garp Türk-çeleri ile Koybal, Yâkut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin lugatlarını ve Garp Türk-çesi'nde kullanılan Arap ve Acem kelime-lerini şevâhidi ve emsâliyle hâvidir"). Sö-z-lük Batı kaynaklı kelimeleri de içermekte-dir. Müellif önsözde belirttiğine göre, otuz beş yıllık sürekli bir çalışmanın ürünü olan bu sözlüğünü Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve ileride bir dil bir-liğine gidebilme imkânını hazırlamak için kaleme almıştır. Ancak eser, Hüseyin Kâ-zım'ın bu kadar lehçeyi kapsayacak bir öğ-re-nime ve birikime sahip olmadığı ve Tür-kiye'de Türkoloji çalışmalarının henüz ge-lişmeye başladığı bir dönemde yazıldığı-nan başarılı olamamıştır. Sözlüğün en fay-dalı kısmı "Garp" kısaltmasıyla gösterilen Türkiye Türkçesi'ne ait kelimeler bölümü-dür. Eserin ikinci başlığında belirtildiğine göre sözlük köklere göre sıralanmıştır (iş-

tikâkî) ve birçok eser taranarak çeşitli örnekler verilmiştir (edebî). Çok sayıdaki örnekler ve deyimlerle atasözleri sözlüğe bir antoloji niteliği kazandırmıştır. Lehçelere ait kelimelerin ayrı ayrı madde başı alındığı sözlük üzerinde bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamış, eser çeşitli zamanlarda neşredilmek istenmişse de bu teşebbüslerin hiçbirisi gerçekleşmemiştir. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ün yazımı sırasında *Türk Lugatı*'nın Batı Türkçesi'yle ilgili madde başları taranmış, kısmen anlamlardan ve daha çok örneklerinden faydalanılmıştır. Dört büyük cilt halinde olması, ayrıca tam alfabetik sıralanmaması sözlükten yararlanmayı güçleştirmektedir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin bir ömürlük çalışması bazı eserlerde sözlükten yapılan alıntılarda kalmıştır (ayrıca bk. *TÜRK LUGATI*). 9. Ali Seydi, *Resimli Yeni Türkçe Lugat* (İstanbul 1929-1930). Harf devriminin birinci yıl dönümü münasebetiyle yeni harflerle basılmış ilk sözlük olup müellifin *Kâmûs-ı Türkî*'den ve *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*'sinden aldığı Türkçe kelimelerden meydana gelen basit bir sözlüktür. Madde başlarının yeni harflerle yazılışında yanlışlıklara rastlanan eserde kelimelerin ve deyimlerin Fransızca karşılıkları da verilmiştir. 10. Mithat Sadullah (Sander), *Resimli Yeni Türkçe Lugat* (İstanbul 1930). 11. İbrahim Alâeddin (Gövsal) v.dğr., *Yeni Türk Lugatı* (İstanbul 1930). Bu iki sözlük de ihtiyaç üzerine hazırlanmış basit çalışmalardır. 12. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (Ankara 1945, 10. bs., Ankara 2005). Harf devriminden sonra yapılan çeşitli tarama ve derlemelerin, dilde sadeleşme cereyanı ile Arapça ve Farsça kelimelere karşılık olarak bulunan veya türetilen yeni kelimelerin arkasından hazırlanan ilk sözlüktür. Eser *Kâmûs-ı Türkî*'ye dayanmakla birlikte bu sözlükte mevcut Arapça ve Farsça kelimelerin çok azı alınmış, buna karşılık birçok yeni kelimeye yer verilmiştir. *Türkçe Sözlük*'ün ilk baskısında 23.000 civarında kelimelerin bulunduğu belirtilmektedir. Bu ilk denemenin ardından sözlüğün çeşitli baskıları yapılmış, her baskıda yeni çalışmalarla sözlük geliştirilmiş, 1983 baskısında birçok eserin taranmasıyla örnekler ilâve edilmiş, 1988 baskısında örneklerin bir kısmı değiştirilmiştir. Nihayet 2005 yılında, eserin başında adları anılan birçok dil âliminin altmış yıla yayılan katkılarından sonra dilcilerden oluşan bir komisyonun hazırladığı, bir başka dilcinin denetlediği onuncu baskı gerçekleştirilmiştir. Ancak bu baskıda da sözlük, altmış yıl gibi uzun bir za-

Hüseyin
Kâzım
Kadri'nin
*Türk
Lugatı*'nda
sözlük
kısının
başladığı
ilk sayfa
(İstanbul
1927-1928)

mana, bunca deneyime ve katkıya rağmen istenen seviyeye ulaşamamış, 1988 baskısında oldukça güzel bir şekil almaya başlayan eser son iki baskıda -güya Türkçe'nin zengin bir söz varlığına sahip olduğunu ortaya koymak amacıyla- çok karmaşık hale getirilmiştir. Sözlükte daha önceki baskılardan başlayarak eklenen ve sözlük kelimesi niteliği taşımayan pek çok söz bulunmakta, bunların başında -mal/-me ekiyle yapılan fiil isimleri gelmektedir. Bir kısmının özel anlamları sebebiyle sözlüğe alınması gerekirse de eserde mevcut 5000'den fazla fiil isminin özel bir anlamı yoktur. Sözlükte ayrıca bazı kök ve gövdelerden türetilen, ancak dilde kullanılmayan çok sayıda yapay kelime yer almaktadır (ilk harflerden bazı örnekler olarak *aceleşmek*, *aceleleştirmek*, *acıca* "biraz acı", *açıklaşmak*, *açıklaştırmak*, *açıklayıcılık*, *adatmak*, *akışkanlaştırıcılık*, *alacalandırmak*, *aşırıncılık*, *barcı*, *barcılık*, *bayındırcı*, *bayındırlaşmak*, *belgegeçerlemek* "fakslamak", *bilmezlemek* "bir kimseyi bir şey bilmez göstermek", *bölgelemek* "bölgelere ayırmak", *çağcıl* "çağdaş", *çağcılılaşmak*, *çağcılıştırmak*, *çağcılık*, *çayhaneci*, *çayhanecilik*, *doğrulaşmak*, *doştlaşmak* "dost durumuna gelmek", *düşmanlaşmak*, *gü-*

delemek "ardına düşmek", *güderilemek*). *Türkçe Sözlük*'ün eski baskılarında madde altında gösterilen deyimlerden tamlama şeklinde olanlarla bazı kalıplaşmış zarflar son baskılarda madde başına alınmış, bu arada deyim niteliği taşıyan bazı sözler de madde başına taşınmıştır. Öte yandan özel bir anlam kazanmayan birçok tamlama madde başı olarak gösterilmiştir (*alfabe sırası*, *ayva hoşafı*, *banyo haulusu*, *banyo kazanı*, *banyo küveti*, *başkanlık makamı*, *cuma gecesi*, *çay kaşığı*, *çaylı kek*, *çay saati*, *çay servisi*, *çay şekeri*, *dayı kızı*, *dayı oğlu*, *emekli aylığı*, *gerçeğe aykırı*, *gerçeğe uygun*, *hala kızı*, *hala oğlu*, *hamam kesesi*). Sözlüğün önceki baskılarında kullanımı yaygınlaştıran kazanmamış yeni kelimeler ayıklanmakla birlikte bu baskıda da tutunmamış bazı yeni kelimeler kalmıştır. Bu tür yollarla *Türkçe Sözlük*'ün son baskısında madde başı sayısı -deyimler hariç- 62.000'i geçmiştir. Sözlüğün onuncu baskısında madde başı alınmaması gereken türlü yapıdaki sözlerin 15.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Bir diğer husus Arapça ve Farsça asıllı bütün kelimelerden uzatma işareti-nin kaldırılmasıdır. Bu uygulama eserde oldukça fazla yer verilen, eski metinlerde kal-

miş, bugün hiç bilinmeyen kelimeleri tanıtmaz hale getirmiştir. Sözlükte fiil çatıları gösterilmediği için çatılara göre gruplandırılması gereken anlamlar birbirine karıştırılmıştır. Bunların dışında eserde anlam yanlışlıkları, garip anlamlar, anlam yüklemeleri vb. hatalara rastlanmaktadır (*abdestsiz* 4. “kötü adam”; *açık mektup* 1. “zarfı yapıştırılmamış mektup”; *aklamak* [-i] “başarılı gösterilmek”; *akşam güneşi* “yaşlılık dönemi”; *alfabe sırası* 2. “eşitlik ilkesini sağlamak için uyulan düzen”; *allah* “herhangi bir işte başarılı olmuş kimse”, *ana* 6. “alacağın veya borcun faizin dışında olan bölümü”; *araz* 1. fel. “ilinek” 2. tıp. “bulgu” [âraz olacak]; *âraz* “belirtileler”; *argolaşmak* “karşılıklı argo konuşmak”; *âşıklı* “âşığı olan”; *bacaklı yazı* “iri ve okunaklı yazı”; *ballı börek* “çok lezzetli”; *benzinci* “akaryakıt satılan yer veya akaryakıt satan kimse”, *beyyine* 1. “bir olayın doğruluğunu ortaya koyabilen yöntem”; *boy* 1. “taban ile üst nokta arasındaki yükseklik”, 7. *destan*; *deniz* 3. “aydaki düzlükler”, 4. mec. “geniş alan”, 5. mec. “sınırsız genişlik”; *doğruca* 1. “doğruya yakın”, 2. “hiçbir yere sapmadan” [1. anlam kullanılsa bile kelimenin iki anlamına göre vurgusu farklıdır ve her iki anlam için ayrı ayrı alınması gerekir]; *döner* 3. i. “döner sermaye”; *dünya evi* “evlilik”; *gümüş varak* “varak”). 13. Mustafa Nihat Özön, *Okullar İçin Yeni Türkçe Cep Sözlüğü* (İstanbul 1945). Basit bir sözlük olmakla birlikte okullarda uzun yıllar kullanılmıştır. 14. İbrahim Alâeddin Gövsa, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)* (I-V, İstanbul 1947-1954; “Türkçe’de kullanılan yeni, eski bütün kelimeler ve Fransızca karşılıkları -yeni terimler, eskileri ve Fransızcalarıyla birlikte- Türkiye ve dünya tarihine, mitolojisine, biyografya ve coğrafyasına ait bütün adlar ve haklarında esaslı bilgiler -tarihî kelimeler- dünya âbideleri -dilimizin ve dünya edebiyatının başlıca şaheserleri- mesel olmuş yabancı sözler ve eski mısralar- resim, fotoğraf, harita ve tablolar”). Sözlük kelimesi olarak yaklaşık 30.000 madde içeren eser *Petit Larousse* örnek alınarak hazırlanmıştır. Özel isimlerle sözlük kelimelerinin karşılık sıralandığı eserin sözlük kısmının kayda değer bir önemi olmayıp eser diğer özellikleriyle dikkati çekmektedir ve Türkçe’de bu türün bilinen ilk ve son örneğidir. 15. Meydan Larousse: *Büyük Lügat ve Ansiklopedi* (I-XII, 1969-1973). Bu ansiklopedinin içinde oldukça titiz bir şekilde hazırlanmış, birçok eserin taranmasıyla örnekler verilmiş, terimlerle ilgili geniş açıklamaların yer aldığı bir söz-

lük de bulunmaktadır. 16. Pars Tuğlacı, *Okyanus: 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük* (I-VI, İstanbul 1971-1972; I-X, İstanbul 1979; “Sözlükte Türk konuşma ve yazı dilinde kullanılan 200’den fazla bilim ve meslek dallarıyla ilgili yaklaşık olarak 150.000 kadar kelime ve terim, eş, karşıt ve yakın anlamlılarıyla birlikte, 20.000 deyim, 10.000 atasözü ve argo ile bunların 200.000 kadar Osmanlıca, Latince, İngilizce ve Fransızca karşılıkları yer almaktadır. Çok eskimiş olup bugün artık kullanılmayan Osmanlıca kelimelere yer verilmedi”). Bir derlemekten ibaret olan bu çok ayrıntılı ve karmaşık eserden -madde başı sayısından da anlaşılacağı üzere- fazla güvenilir olmadığı için bir sözlük olarak değil ansiklopedik bilgiler ve terimler açısından, ayrıca çeşitli konulardaki semalarından faydalanılabilir. 17. D. Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (Türkçe / Osmanlıca / yabancı dillerden Türkçe’ye geçen ve en çok kullanılan kelimeler) (Ankara 1981, son baskı 2005 -100.000 madde-). Birçok baskısı yapılan ve her baskıda geliştirilen, bazı eserlerin taranmasıyla son baskıda örnekli hale getirilen sözlükte madde başı olarak alınmış kullanılmayan kelimelere, -ma/-me ekiyle yapılmış fiil isimlerine, Türkçe’ye girmemiş Arapça ve Farsça sözlere, kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe’ye geçmemiş anlamlarına (*âb* kelimesine on bir anlam verilmiş), Türkçe kelimelerde mevcut olmayan mânalara yer verilmekte, daha başka yanlışlıklara da sıkça rastlanmaktadır (meselâ ilk sayfalarındaki bazı yanlışlar olarak Türkçe’de yalnız özel isim halinde kullanılan *abdullah* sözlük kelimesi diye alınmış, buna Arapça’daki anlamı olan “Allah’ın kulu” yanında “ismi bilinmeyen kimse” ve “Hz. Peygamber” gibi nereden çıktığı anlaşılamayan iki mâna daha verilmiş; *aceleleşmek*, *aceleleştirmek*, *aceleten* “acele ile”, *aceleşmek* “karşılıklı olarak şaşırmak”, *acıık* “üzüntü”, *acımasızlaşmak*, *adâletsizleşmek* gibi kelimeler madde başı alınmış; *acımak* geçişli fiil gibi gösterilmiş, *açılmak* fiiline “edilgen” dendiikten sonra dönüşlü anlamları da yazılmış, geçişli olan *açmak* fiilinin altında geçişsiz mânalar da kaydedilmiş; *adam* kelimesine “hâmi, dayı, kayıncı, torpil, yardımcı, çırak, işçi, herkes” gibi anlamlar yüklenmiş; *bâkir* kelimesinin yanına isim kısaltması konduktan sonra 1, 3 ve 4. anlamlar sıfat gibi gösterilmiş, 2. anlam olarak “cinsî münasebette bulunmamış erkek” diye yazılmıştır; Türkçe’de, hatta Arapça’da böyle bir anlamı bulunmayan kelimenin dilimizde “el değmemiş,

dokunulmamış” şeklinde sıfat olarak bir mânası vardır; *bâkiye* imlâsıyla yazılan kelimenin anlamları bir yana doğrusu *bakiyedir* [*bakiyye*]; hemen altında *bakkalhane*ye rastlanmaktadır ki Türkçe’de böyle bir kelime yoktur; *bilgil* bir sözlük kelimesi olmayıp Eski Türkiye Türkçesi’nde *bil-mek* fiilinin emir kipinin tekil ikinci şahısdır, anlamı da “bil ki” değil “bil”dir). 18. Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük: Türkiye Türkçesi’nin En Büyük Sözlüğü* (100.000 Madde) (İstanbul 1995; 7. bs. 2008). Eser son dönem Türkçe’si sözlüğüdür. Türkiye Türkçesi XIII. yüzyıldan günümüze kadar olan dönemi kapsar; bunun içinde Eski Türkiye Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi de vardır. Bu sözlükte ise ilk döneme ait kelimelere yer verilmediği gibi Arapça ve Farsça’dan geçen kelimeler de bir ölçüde alınmıştır. “En büyük” sıfatına gelince bu, bir yazar tarafından kendi eseri için kullanılmaması gereken bir nitelemedir. *Türkçe Sözlük*’te leksikografının en temel kuralı olan, kullanılmayan kelimelere yer verilmemesi ilkesine hiç uyulmamış, bazı kelimelerden yapay sözcükler türetilmiş, özel bir anlamı olmadığından sözlük kelimesi niteliği kazanmamış fiil isimleri de alınmış, *Derleme Sözlüğü*, argo sözlükleri, terim sözlükleri olduğu gibi esere aktarılmış, yazarın asıl uzmanlık alanı olan yeni kelimelere bol miktarda yer verilmiş, ayrıca bugüne kadar hiçbir sözlükte rastlanmayan, *bilmek*, *vermek*, *durmak* vb. yardımcı fiillerle türetilen birleşik fiiller -bu anlamları kendi maddelerinde gösterildiği halde- madde başı alınmıştır. Sözlüklerde özellikle çok anlamlı kelimelerle fiillerde nüansları belirtmek için yazar tarafından söz kalıpları biçiminde bazı örnekler verilebilir. Bu sözlükte ise -tek anlamlı ve çok bilinen kelimeler dahil- her kelime ve anlam için bir cümle yazılmış, bu cümleler yeni anlamların icat edilmesine yol açmış, böylece eser müellifin yazdığı cümlelerin bir sözlüğü haline gelmiştir. Deyimler arasında atasözlerine yer verilmişse de sözlük ögesi sayılmayan atasözleri bir sözlükte ancak örnek olarak gösterilebilir. Sözlüğün iç yapısında da çeşitli yanlışlıklara sıkça rastlanmaktadır. Bu arada fiillerin çatıları gösterilmediği için bu çatılara bağlı anlamlar birbirine karıştırılmıştır. 19. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (I-IV, Ankara 1995-1996). Millî Eğitim Bakanlığı tarafından çoğu edebiyat öğretmenlerinden oluşan bir komisyona hazırlanan eser amatörcü bir çalışma olmakla birlikte yer yer başarılı sayılabilir. Ancak deyimlerin ayrı paragraflar halinde gösterilmesi, -bir kıs-

mi gereksiz- çok sayıda ve çok uzun örneklerin yazılması esere bir tür antoloji niteliği kazandırmışsa da hacmini genişletmiş ve sözlüğün orta dereceli okullar için yazıldığı belirtildiği halde eser bir okul sözlüğü olmaktan çıkmıştır. Öte yandan madde başlarında bazı karışıklıklara, anlamlandırma hatalarına ve bazı anlamlarda gereksiz açıklamalara rastlanmaktadır. 20. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt I A-E* (İstanbul-Wien 2002). Müellifin ölümü (2003 yılı sonları) dolayısıyla yayımı duran ve bugüne kadar da devam etmeyen sözlük XIII. yüzyıldan günümüze kadar birçok eserin taranmasıyla meydana getirilmiştir (taranan eserlerin listesi otuz dokuz sayfayı bulmaktadır). Önsözde bu sözlükte Türkçe'nin her kelimesinin yer almadığı, sadece şeklinde veya mâna gelişiminde açıklanacak bir hususun bulunduğu kelimelerin ele alındığı belirtilmektedir. Buna göre eser tam bir Türkiye Türkçesi sözlüğü değildir. Nitekim *ağız, ayak, baş, göz* gibi kelimelere ait çok sayıdaki deyimlere eserde ya hiç verilmemiş ya da çok az alınmıştır. Müellif taradığı eserlerde rastladığı her kelimeyi -yanlış veya farklı söyleyişte bile olsa- sözlüğüne alıp açıklamıştır. Kelimeler anlamlarına ve türlerine göre ayrı ayrı madde başı alınmış, eserde ayrıca çeşitli dil konularına dair notlar halinde bilgi verilmiştir. Kelimelerin etimolojisinin yapıldığı, çok sayıda örnek içeren ve farklı bir metotla hazırlanan sözlük, bir kullanım sözlüğü olmaktan çok Türk dili ve Türk sözlükçülüğü için bir kaynak niteliğindedir. 21. İlhan Ayverdi – Ahmet Topaloğlu (redaksiyon-etimoloji), *Misallî Büyük Türkçe Sözlük* (I-III, İstanbul 2005). XIII. yüzyıldan günümüze kadar yüzlerce eser taranarak uzun bir süre içinde titiz bir çalışma ile meydana getirilen, ön hazırlıkları ve taslak şeklinde yazımı İlhan Ayverdi tarafından gerçekleştirilip son şekli Ahmet Topaloğlu ile birlikte verilen eser Türkiye Türkçesi'nin mümkün olduğunca sözlükçülük kurallarına uygun biçimde hazırlanmış tam bir sözlüğüdür. Eserde yazı dilinde geçen Türkçe kelime ve deyimler, bir ölçüde Eski Türkiye Türkçesi'ne ve halk ağzına ait sözler, Osmanlı Türkçesi'nde kullanıldığı belirlenen Arapça ve Farsça asıllı bütün kelime ve terkiplerle teşkiller, Batı kaynaklı kelimelerle diğer dillerden Türkçe'ye geçmiş sözcükler yer almaktadır. Bu sözlükte ilk defa bütün kelimeler için bir etimoloji denemesi yapılmış, yine ilk defa dil bilgisi ve etimolojiyle, ayrıca Türk tarihi ve kültürüyle ilgili açıklamalarda bulu-

nulmuştur. Anlamlar özenle seçilmiş, isimler kelime türlerine, fiiller çatılarına göre gruplandırılarak mâna verilmiştir. Ancak sözlüğün anlatım dili kısmen eskimiş olup uzatma işaretleri -eseri yayımlayan kurumun isteği doğrultusunda- aşırı derecede kullanılmıştır. 22. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara 2006). Adında "Osmanlı Türkçesi" sözü geçmekle birlikte eserde Türkçe kelimelere de yer verilmiştir. Ancak Türkçe kelimeler ve deyimler yetersiz olup Arapça ve Farsça kaynaklı kelimelerle terkip ve teşkiller bol miktarda alınmıştır. Türkçe ve Batı kaynaklı kelimeler dahil sözlükte yer alan bütün kelimeler Arap harfleriyle de yazılmış ve eserin sonuna Arap harflerine göre bir dizin eklenmiştir. Fakat özellikle Batı kaynaklı kelimelerin bu harflerle yazılmasına bir anlam verilememiştir. Yer yer örneklerle rastlanan sözlüğün bilimsel ve titiz bir çalışmanın ürünü olmadığı açıkça görülmektedir. 23. Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesi'nin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük* (I-V, İstanbul 2007). Her şeyden önce eserin adı yanlış olup "Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkçe'nin Söz Varlığı" şeklinde olmalıdır; zira Türkiye Türkçesi Türkiye'de ortaya çıkmıştır. Müellifin önsözde belirttiğine göre eserin en belirgin özelliği, tarihî ve etimolojik nitelik taşıması yanında ortak dille birlikte yerel kelimelere de ağırlık verilmiş olmasıdır. Öte yandan, "Sözlüğümüzde Orhun yazıtlarından günümüze ulaşan vadide Türkiye Türkçesi'nin söz varlığını sergilemeye çalıştık" denilmekte ve bu dönemler Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve ağızlar şeklinde sıralanmaktadır. Türkiye Türkçesi ismi ikinci ve üçüncü dönemleri ve ağızları da kapsadığından müellif burada Türkiye Türkçesi'yle yanlış olarak Cumhuriyet dönemi Türkçe'sini kastetmiştir. Yine önsözde müellif, sözlüğünün akademik olmak gibi bir iddiası bulunmadığını ve "bir teknisyen edası ile" hazırladığını belirtmektedir. Yayımın üzerinden fazla bir zaman geçmediği için değerlendirilmesi henüz tam yapılamayan sözlük son derece karmaşık bir yapıya sahiptir. Eski Türkçe ile Türkiye Türkçesi'ne ait kelimeler ancak tarihî bir sözlükte bir arada ele alınabilir; bu da en eski Türkçe'den günümüze kadar kelimelerin gelişiminin gösterilmesiyle mümkündür. *Ötüken Türkçe Sözlük*'te ise çeşitli dönemlere ait kelimeler o dönemle ilgili sözlüklerden aynen alınıp sıralanmakta, bu arada kelimelerin günümüzdeki anlamları

arasına eski anlamlar da yazılmaktadır. Öte yandan *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'nde mevcut bütün kelimelerin -kullanım sıklığına bakılmaksızın- sözlüğe aktarılması eseri daha karmaşık duruma getirmiştir. Bu sözlük gerçekten "bir teknisyen edası ile" hazırlanmış ve müellif otuz sekiz yıl gibi çok uzun bir zaman içinde büyük bir emekle bu öğeleri bir araya getirmiştir. Ancak literatürde böyle bir sözlük türü yoktur ve eserin bu emeği karşılayacak bir kullanım alanı bulması son derece güçtür. Zira sözlük öğrencilere hitap etmediği gibi dilciler için de hiçbir şekilde kaynak teşkil etmez. Bu arada sözlüğün oldukça başarılı bir anlatım dilinin olduğunu ve bazı maddelerin güzel yazıldığını belirtmek gerekir. 24. İlhan Ayverdi – Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük* (İstanbul 2007). *Misallî Büyük Türkçe Sözlük* esas alınarak Ahmet Topaloğlu tarafından düzenlenen, Türkçe ve edebiyat öğretmenleriyle üniversite öğrencileri ve aydınlar için hazırlanmış son dönem Türkçe'sine ait bir sözlüktür. Eserde *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*'te mevcut ağır Osmanlıca kelime, terkip ve teşkillerle örnekler, bazı Osmanlıca kelimelerin eski metinlerde kalmış anlamları ve uzun açıklamalar çıkarılmış, Türkçe kelimelerle Batı kaynaklı kelimeler bazı düzeltme ve ilâvelerle alınmış, sözlüğün anlatım dili kısmen sadeleştirilmiş, eski kelimelerde verilen anlamlar yeni kelimelere aktarılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin etimolojisi kısaltılmış, Türkçe ve Batı kaynaklı kelimelerin etimolojisi ve bunlarla ilgili açıklama notları aynen bırakılmıştır. Ancak bu sözlükten de gereksiz uzatma işaretleri kaldırılamamıştır.

Osmanlı Türkçesi Sözlükleri. Yalnız Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin yer aldığı bu sözlüklerin başlıcaları şunlardır: 1. *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye* (İstanbul 1269). S. J. William Redhouse'un adı konulmadan basılan bu eserin müellif adı belirtilerek yapılan genişletilmiş bir basısı daha vardır (İstanbul 1289). Yaklaşık 26.000 kelime içeren ve basit bir sözlük olan eserde anlamlar daha çok madde başlarının eş anlamlı karşılıklarından ibarettir. 2. Doktor Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzî* (I-II, İstanbul 1305). Müellif mukaddime- de daha önce *Lugat-ı Ecnebiyye İlâveli Lugât-ı Osmâniyye* adıyla bir sözlük yayımladığını (1297), bunun *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*'den daha çok kelime ihtiva ettiğini, *Lugat-ı Remzî*'nin ise bu eserin iki mislinden fazla kelime ve terim içerdiğini belirtmektedir. Buna göre

Lugat-ı Remzî'de 60.000 civarında madde başı bulunmaktadır. Ancak Hüseyin Remzî, âdetâ bir Osmanlı Türkçesi sözlüğü hazırladığını unutarak Arapça ve Farsça'da bile nâdiren kullanılan "yakası açılmadık" birçok kelimeyi eserine doldurmuştur. Nitekim kelimelerin önce bu dillerdeki asıl anlamları yazılmış, ardından diğer mânalar sıralanmıştır. O dönemde sözlüklerin zenginliği ve "büyük"lüğü madde başlarının çokluğuyla ölçülüyordu. Daha sonra yazılan Osmanlıca sözlüklerde de -kısmen seçici davranılmakla birlikte- bu yol izlenmiş ve bu yanlış düşünce günümüze kadar sürmüştür. Eserde terkip ve teşkilere fazla yer verilmemiş, mevcut olanlar da madde başı alınmıştır. *Lugat-ı Remzî*'deki kelimeler kullanıma göre bir ayıklanmaya tâbi tutulsa madde başı sayısının yarıya kadar ineceği söylenebilir. Müellif eserinde tıp terimleriyle diğer fen bilimleri terimlerine ve tıbbî mânalara genişçe yer vermiştir. Eserde bazı şekiller de bulunmaktadır. 3. Muallim Nâci, *Lugat-ı Nâcî* (İstanbul 1308). Osmanlıca sözlüklerin gelişmiş bir örneği sayılan eserde çoğu müellife ait olmak üzere yer yer manzum örneklerle rastlanmaktadır. Türkçe'ye Batı dillerinden girmiş 1000 kadar kelime de içeren sözlükte yaklaşık 18.000 madde başı mevcuttur. *Lugat-ı Nâcî*, nisbeten iyi bir çalışma kabul edilmekle birlikte Mehmed Salâhî'nin *Kâmûs-ı Osmânî*'si bundan daha iyi bir sözlük olduğu gibi eser sözlük yazımı açısından *Kâmûs-ı Türkî*'den çok daha gerilerdedir. Eser 1978'de ofset usulüyle İstanbul'da basılmıştır (ayrıca bk. LUGAT-ı NÂCÎ). 4. Mehmed Salâhî, *Kâmûs-ı Osmânî* (I-IV, İstanbul 1313-1322). Dönemine göre Osmanlıca sözlüklerin en gelişmiş olup yaklaşık 15.000 madde başı içermekte, sözlükte ayrıca Batı kaynaklı kelimelere yer verilmektedir. Eserde madde başlarının altında birçok terkip ve teşkil yazılarak bunlara da anlam verilmiştir. Sözlüğün en önemli özelliği çeşitli eserlerden örnekler verilmesidir. Arap harflerinin hareke sistemine göre sıralandığından tam alfabetik olmayan *Kâmûs-ı Osmânî*'nin 1997'de Ankara'da iki cilt halinde ofset baskısı yapılmıştır. 5. Ali Nazîmâ - (Fâik) Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lugatı* (İstanbul 1319). Bazı birleşiklerin (teşkil) madde başı olarak alındığı eserde kısa anlamlarla yetinilmiş, madde içinde tamlamalar da kaydedilmiş ve yer yer örnekler yazılmıştır. Eserde Türkçe yardımcı fiillerle yapılan deyimlere de rastlanmaktadır. Sözlük Latin harfleriyle yayımlanmış ve sonuna Arap harflerine göre bir dizin ek-

lenmiştir (haz. Necat Birinci v.dğr., Ankara 2002). 6. İbrâhim Cûdî Efendi, *Lugat-ı Cûdî* (Trabzon 1332; "Elyevm müsta'mel bulunan veyahut isti'mâline lüzum hissolunan Arabî ve Fârisî bir hayli lugatı alâ vecihî's-sihha irâe eder eserdir"). Sözlükte manzum ve mensur örnekler yer verilmiştir. Bunlardan müellif ismi belirtilmeyen bazı mısra ve beyitlerle ibareler Cûdî Efendi'ye aittir. Sözlüğün bir özelliği de edebiyat terimlerinin nisbeten geniş biçimde ve örneklerle açıklanmış olmasıdır. Döneminde güvenilir bir sözlük kabul edilen eser Latin harflerine aktarılarak yayımlanmış (haz. İsmail Parlatır v.dğr., Ankara 2006), bu neşirde yapılan yanlışlıklarla ilgili bir makale yazılmıştır (bk. Karşı, sy. 32 [2007], s. 45-88). 7. Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (İstanbul 1952, 7. bs. *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1979). Yeni harflerle basılan ilk kapsamlı Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür. Eserde Türkçe'ye geçmemiş kelimelere, bilhassa çok miktarda tamlamaya, bu arada bazı kelimelerde kullanılmamış anlamlara yer verilmiştir. Daha önceki Osmanlıca sözlüklere dayanılarak hazırlanan eserin en değerli yanı çeşitli eserlerden alınan örneklerdir. 8. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)* (Ankara 1962; ilâveli 2. bs., 1970; müellifin ölümünden [1995] sonra Aydın Sami Güneşal'ın yeniden düzenleyip genişlettiği 12. bs., 1995; 24. bs., 2007). Yayımdan itibaren üne kavuşan eser Mustafa Nihat Özön'ün sözlüğünden daha geniş ve biraz daha düzenli olup büyük bir ihtiyacı karşılamıştır. Müellif önsözde Nâci, Salâhî, Ali Seydi ve Bahâeddin'in Osmanlıca sözlükleriyle *Kâmûs-ı Türkî* ve *Türk Lugatı*'ndan, Redhouse sözlüğünden, ayrıca çeşitli Arapça ve Farsça lugatlardan faydalandığını belirtmektedir. Bu arada adını anmamakla birlikte *Lugat-ı Remzî*'den geniş ölçüde yararlanmıştır. Maddelerin altında tamlamalar sıralanmış, Farsça ekler ve partisiplerle, Arapça edatlarla yapılan birleşikler veya türemiş kelimeler de madde başı alınmıştır. Önsözde eserin "Osmanlıca'da kullanılan" Arapça ve Farsça asıllı kelimeleri ihtiva ettiği kaydediliyorsa da sözlükte buna hiç uyulmadığı görülmektedir. Devellioğlu, *Lugat-ı Remzî* ve Redhouse sözlüğü yanında Arapça ve Farsça sözlüklerden aldığı kelime ve terkiplerle maddelerin sayısını çoğaltmıştır. Arapça ve Farsça kelimeleri titiz bir ayıklamaya tâbi tutan Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinde 13.000'i Arapça, 3700'ü Farsça asıllı 16.700 Osmanlıca kelime bulunmakta, bun-

lara çeşitli terkiplerin eklenmesiyle rakamın 25-30.000 civarına ulaşacağı kabul edilmektedir. Devellioğlu'nun sözlüğünde ise önsözde belirtildiğine göre 60.000 kelime bulunmaktadır. Eserde madde sayısını arttıran etkenlerden biri, aslında örnek niteliğinde olan Farsça tamlamaların madde sayılıp bunlara da anlam verilmesidir. Bugün kullanılmadığı için bilinmeyen, eski metinlerde kalmış kelimelerin varlığı ancak örneklerle ortaya çıkar. Sözlükte hiçbir örnek yer almadığına göre kelimelerin ve anlamların varlığı bir esasa dayanmamakta, kelimeler bu eserde cansız nesneler gibi durmaktadır. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ün hazırlanışı sırasında yalnız "A" harfi için yapılan bir karşılaştırmada 1000'den fazla kelimenin sözlük dışında kaldığı görülmüştür. Buna göre Devellioğlu'nun sözlüğünde mevcut olan, Osmanlı Türkçesi'ne geçmemiş kelime ve terkiplerin sayısının binlerle ifade edilmesi gerekir. Buna rağmen Devellioğlu Hüseyin Remzî'ye ve Redhouse'a göre nisbeten seçici davranmıştır. Öte yandan Türkçe'de belli anlamlar kazanan kelimelerin Arapça ve Farsça'daki mânaları da yazılmış, hatta birçok yerde kullanılmayan anlamlar ilk sıralarda yer almıştır. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ta bir kısım terimlerin genişçe açıklanmakta, Türk dili, Türk edebiyatı ve kültürüyle ilgili bazı kişi ve eserler hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Sözlükte kelimelerin kökleri, çoğulları, eş ve karşıt anlamlıları doğru olarak gösterilmiştir. Başka sözlükler de yazan Ferit Devellioğlu'nun bu eseri faydalı ve güvenilir yanlarına rağmen bir derleme olmaktan ileriye gidememiş ve gerçekçi olmadığından Osmanlı Türkçesi sözlüklerinin gelişimine fazla bir katkı sağlamamıştır. Eserin Aydın Sami Güneşal tarafından yeniden düzenlenen baskısında 8350'den fazla değişiklik yapıldığı, 2840 yeni madde başı kelime, 3180 terkip ve deyim, 880 yeni anlam eklendiği belirtilmektedir. 9. Mehmet Kanar, *Örneklî Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul 2003, 2007). Eserde Türkçe yardımcı fiillerle yapılan bazı birleşik şekiller de madde başı alınmıştır. "Örneklî" denmesine rağmen esas kaynaklar taranmamıştır; taranan eserlerin bir kısmı müellifin yayıma hazırladığı pek bilinmeyen eserlerden ibarettir; dolayısıyla eser taramaya dayalı bir sözlük değil önceki sözlüklerin bir kısaltması niteliğindedir. Öte yandan sözlüğün adında "etimolojik" kelimesi bulunmakla birlikte eserde hiçbir etimolojiye rastlanmamakta, sadece Arapça ve Farsça keli-

melerin yanında birer kısaltma işareti görülmektedir. Madde başları ve tanımlarlar Arap harfleriyle de yazılmıştır. Eserde Osmanlı Türkçesi'ne geçmemiş kelime ve terkipler, kullanılmayan anlamlar mevcuttur. Bu sözlüğün de Osmanlı Türkçesi sözlüklülüğüne bir katkısı olmamıştır.

Özel Sözlükler. Çok çeşitli olan özel sözlüklerin bir kısmı şöylece sıralanabilir: **Etimoloji Sözlükleri.** Türk diline ait etimoloji sözlüklerinden önemli kabul edilenler şunlardır: Hermann Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen* (Leipzig 1878 → Os-nabrück 1972); Bedros Kerestecian, *Quelques matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque* (Londres 1912 → Amsterdam 1971; yanlışlarla dolu bir çalışmadır); Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkssprachen* (Helsinki 1969; Türk dillerinin ilk bilimsel etimoloji sözlüğü sayılır); V. M. Ndeyayev – D. M. Nasilov – E. R. Tenişev – A. M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy slovar* (Eski ve Orta Türkçe dönemleriyle ilgilidir; Leningrad 1969); S. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972, farklı bir sıralanışı olan sözlükte XII. yüzyılın sonuna kadar Türkçe yazılı metinlerde geçen bütün kelimelerin etimolojik açıklamaları yapılmış, daha sonra eserin I. cildi alfabetik, II. cildi yapı bakımından sistematik olan bir dizini neşredilmiştir [Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish Index, Studia Uralo-Altaica*, sy. 14-15, Szeged 1981]); *Etimolojik slovar' tyurkskih yazıkov* (Ervand Vladimiroviç Sevortyan'ın 1974 yılında Moskova'da yayımlanmış eserinin neşri halen sürmektedir, tanıtma yazısı için bk. Tekin, *TDAY-Beliten*, s. 274-285); Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon* (I-II, Wiesbaden 1991) (Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait bir sözlüktür); Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara 1999, müellifin kendi teklifleri yanında daha önce yapılan etimoloji yorumlarını da içeren ve halk ağzındaki kelimelere de yer verilen önemli bir çalışmasıdır); Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (İstanbul 2002; gözden geçirilmiş 2. bs., 2003; genişletilmiş-gözden geçirilmiş 3. bs., 2007, eser özellikle Batı dillerinden Türkçe'ye geçen kelimelerin etimolojisi açısından yararlı bir çalışmadır); İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlü-*

ğü (İstanbul 1988, yanlışlarla dolu bir çalışma olup eser hakkında Hasan Eren ve Talat Tekin birer eleştiri yazmışlardır: bk. bibl.); Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: Etimolojik Sözlük Denemesi* (I-II, Ankara 2007). Gerhard Doerfer'in *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* adlı kapsamlı çalışması da (I-IV, Wiesbaden 1963-1975) müstakil bir etimoloji sözlüğü olmamakla birlikte bu alanda çok önemli bir kaynak sayılmaktadır.

Tarama Sözlükleri. Bu alandaki ilk çalışma, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle *Tarama Sözlüğü*'dür (I-IV, Ankara 1943-1957). Eski Türkiye Türkçesi döneminde yazılmış 160 eser taranarak bugünkü Türkçe'de kullanılmayan veya farklı anlamlarda geçen Türkçe ya da Türkçeleşmiş kelimelere yer verilen eserde her cilt müstakil bir sözlüktür. Bu sözlüğün altmış yedi yeni eserin taranmasıyla genişletilmiş tek sözlük halindeki neşri, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle *Tarama Sözlüğü* adıyla yapılmıştır (I-VI, Ankara 1963-1972; VII, ekler; VIII, dizin). Yaklaşık 30.000 kelime içeren ve kısaca *Tarama Sözlüğü* diye bilinen eser alanında önemli bir kaynaktır. Aynı çalışmanın taniksız tek cilt halindeki bir neşri de bulunmaktadır (*Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983). Sözlükte örneklere göre bazı değerlendirme hataları bulunduğu gibi yayımının üzerinden yaklaşık yarım asır geçtiğinden yeni yapılan çalışmaların eklenmesiyle eserin tekrar neşredilmesi gerekmektedir.

Derleme Sözlükleri. Derleme sözlüklerinin ilk örneği olan F. W. Radloff'un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* adlı hacimli eseri (I-IV, Petersburg 1893-1911) aynı zamanda Türk lehçeleri alanında yapılan ilk kapsamlı sözlük çalışmasıdır. Hamit Zübeyr'in (Koşay) I. cildini İshak Refet (İşrtman), II. cildini Orhan Aydın ile (Acıpayamlı) birlikte hazırladığı *Anadilden Derlemeler*'den sonra (Ankara 1932, 1952) derleme faaliyetleri Türk Dil Kurumu tarafından sürdürülmüştür. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (I-IV, İstanbul 1939-1949, V [İndeks], Ankara 1957), Ahmet Caferoğlu'nun *Anadolu Ağzından Derlemeler* genel başlığı altında yayımladığı çeşitli eserler (İstanbul 1940-1951), Kemal Edip Ünşel'in *Urfa Ağzı* (İstanbul 1945), Ömer Asım Aksoy'un *Gazi-*

antep Ağzı (I-III, Ankara 1946), Turgut Günay'ın *Rize İli Ağızları* (İstanbul 1976) ve Efrasiyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları* (Ankara 1978) bu alandaki diğer çalışmalardır. Derleme konusunda en önemli çalışma Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı *Derleme Sözlüğü*'dür (I-XII, Ankara 1963-1982). Eser yayımından itibaren dilcilerin başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Ancak sözlüğün tertibi çok karmaşık olup eserden yararlanmayı güçleştirmektedir. *Tarama Sözlüğü* gibi *Derleme Sözlüğü* de eskimiştir ve yapılan birçok derleme çalışmasından faydalanılarak yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Galatat Sözlükleri. Arapça veya Farsça'dan Türkçe'ye geçen, bu dilde anlam ya da biçim yönünden değişikliği uğrayan ve bu yüzden "galat" denilen kelimeleri içeren başlıca sözlükler şunlardır: Kemalpaşazâde, *et-Tenbîh 'alâ ğalaṭi'l-hâmil (câhil) ve'n-nebîh (Ġalatâtü'l-'avâm)* (Galat kabul edilen Arapça kelime ve ibareleri ele alan ilk çalışma olup *Tercüme-i Galatâtü'l-'avâm* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir); Ebûsuûd Efendi, *Sakaṭât-ı 'Avâm* (Mustafa Şevket-i Şehrî tarafından şerhedilerek yayımlanan küçük bir eserdir); Hafid Efendi, *ed-Dürrü'l-müntehabâtü'l-mensûre fî ilâhi'l-ğalatâtü'l-meşhûre* (İstanbul 1221; *DîA*, XV, 112); Sırrı Paşa, *Galatât* (İbn Kemal'in *et-Tenbîh*'inin esas alındığı bir çalışmadır); Ali Seydi, *Defter-i Galatât* (Türkçe'de kullanılan 1500 kadar kelimenin aslı ile 700 kadar yakın anlamlı veya eş anlamlı kelimenin arasındaki farkları gösteren bir eserdir; ayrıca bk. GALAT). Bu konudaki son çalışma Zuhâl Kültür tarafından yapılmış ve hemen bütün galatat kitapları bir araya getirilerek bir incelemeyle birlikte yayımlanmıştır (*Galatât*, İstanbul 2008).

Argo Sözlükleri. Bu konudaki çalışmaların ilki A. Fikri'nin *Lugat-ı Garibe*'sidir (İstanbul 1889). Daha sonra Mehmed Esad'ın *Türk Dilinde Kinâyât* (İzmir 1924), Mikhail Mikhailov'un "Matériaux sur l'argot et les locutions populaires turc-ottomans" (*Morgenlandische Texte und Forschungen*, II/3 [Leipzig 1930], s. 1-40), Franz Steinherr'in "Zur Stanbuler Volks-und Gaunersprache"si (*Islamica*, V/2 [1931], s. 178-197), Osman Cemal Kaygılı'nın *Haber* gazetesinin 1932 yılı Ağustos sayılarında tefrika ettiği *Argo Lugatı* (nşr. Tahsin Yıldırım [İstanbul 2003]), M. Halid Bayrı'nın *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri* (İstanbul 1934), Ferit Devellioğlu'nun *Türk Argosu: Tarihçe ve Küçük Sözlük* (Ankara 1941, 4. bs. 1959, genişletilmiş baskı

olarak *Türk Argo Sözlüğü* [Ankara 1970, 1980]), Ali Püsküllüoğlu'nun *Türkçenin Argo Sözlüğü* (1996, 2004), Filiz Bingöl-çe'nin *Kadın Argosu Sözlüğü* (2001) ve Hulki Aktunç'un *Büyük Argo Sözlüğü* (İstanbul 2002) sayılabilir. Son eser başarılı bir çalışma olup çeşitli kitapların taranmasıyla örnekler verilmiştir.

Terim Sözlükleri. Çeşitli bilim dallarından meslekler ve hobilere kadar uzanan geniş bir alanda yazılmış terim sözlükleri mevcuttur. Bunlardan Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı, her terime karşılık yeni bir kelime veya tamlamanın ileri sürüldüğü, ancak bir kısmı benimsenmemiş kelimeler içeren (örnek olarak *ayak topu* "futbol", *el topu* "hentbol" ve *sepet topu* "basketbol" gösterilebilir; bunların hiçbirini yaygınlık kazanmamış, eski şekilleri kullanılmaya devam edilmiştir) başlıca sözlükler şunlardır: *Felsefe ve Gramer Terimleri* (1932), *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü* (1948), *Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (1949), *Medenî Hukuk Terimleri Sözlüğü-Osmanlıcadan Türkçeye, Türkçeden Osmanlıcaya* (1966), *Güzel Sanatlar Terimler Sözlüğü* (1968), *Gökbilim Terimleri Sözlüğü* (1969), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (1969, 1972), *Tecim, Maliye, Sayışmanlık ve Güvençe Terimleri Sözlüğü* (1972), *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü* (1974, 1980), *Eğitim Terimleri Sözlüğü* (1974, 1981), *Kitaplık-bilim Terimleri Sözlüğü* (1974), *Tarih Terimleri Sözlüğü* (1974, 1981), *Yazın Terimleri Sözlüğü* (1974), *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (1975, 1979), *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü* (1975, 1980), *Zanaat Terimleri Sözlüğü* (1976), *Mantık Terimleri Sözlüğü* (1976), *Hekimlik Terimleri Kılavuzu I* (1978), *Coğrafya Terimleri Sözlüğü* (1980), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (1980), *Grammer Terimleri Sözlüğü* (1992), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* (1997). Bunların dışında çeşitli yazarlar tarafından kaleme alınmış pek çok terim sözlüğü bulunmaktadır.

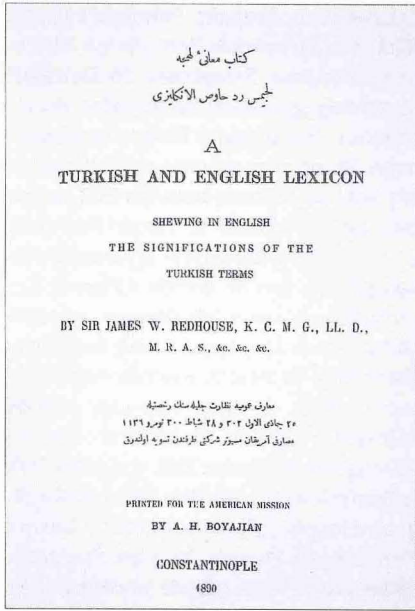
Deyim Sözlükleri. Burada Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* adlı ansiklopedik eseriyle (I-III, İstanbul 1946-1956) E. Kemal Eyüboğlu'nun *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler* adlı antolojik eserini (I-II, İstanbul 1973-1975) özellikle belirtmek gerekir. Diğer deyim sözlüklerinin başlıcaları şunlardır: Mustafa Nihat Özön, *Türkçe Tabirler Sözlüğü Birinci Cilt: A-D* (İstanbul 1943, örneklidir); Ömer

Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (I-II, Ankara 1971-1976; III [Dizin ve Kaynakça] 1977); M. Ertuğrul Saraçbaşı – İbrahim Minnetoğlu, *Örneklili ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü* (İstanbul 1978); A. Fethi Gözler, *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü* (İstanbul 1975); Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Deyimler Sözlüğü* (Ankara 1995).

Kur'an Sözlükleri. Ayrı bir alan olan Kur'an sözlüklerinin başlıcaları şunlardır: Abdülatif İbn Melek, *Lugat-ı Firişteoğlu* (yazılışı 1392); Abdülmecid Firişteoğlu, *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî* (yazılışı 1450 [Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Firişteoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul 1993]); A. K. Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)* (Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu tarafından tercüme edilmiştir [Ankara 2002]); János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest 1976); Ahmet Topaloğlu, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi, II Sözlük* (İstanbul 1978, eserin sonuna Arapça-Türkçe bir dizin eklenmiştir); Güliden Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarezm Turkish: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (II. Kısım: Sözlük*, Harvard 1995); Esra Karabacak, *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Old Anatolian Turkish: Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (2. Kısım: Dizin-Sözlük*, Harvard 1995).

Türkçe'den Yabancı Dillere Sözlükler. Türkçe'den başta Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Almanca olmak üzere çeşitli yabancı dillere birçok sözlük hazırlanmıştır. 1. François à Mesgnien Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae* (I-III, Viennae 1680). Meninski bunun yanında bir Türkçe dil bilgisi kitabı ile (IV, Viennae 1680) Latince-Türkçe sözlük de (V, Viennae 1687) hazırlamıştır. Bu eserlerin ikinci baskıları yine Viyana'da gerçekleştirilmiş (gramer 1756, sözlük 1780-1782), 2000 yılında İstanbul'da tıpkıbasımları yapılmıştır (I-III, Türkçe-Latince sözlük; IV, gramer; V, Latince-Türkçe sözlük; VI, Türkçe kelimeler dizini; ayrıca bk. *DİA*, XXIX, 144-145). Meninski sözlüğünün Mertol Tulum tarafından yayıma hazırlandığı belirtilmektedir. 2. Artin Handoğlu, *Hazîne-i Lugat: Dictionnaire abrégé turc-français* (Vienna 1838). 3. Thomas-Xavier Bianchi, *Elsine-i*

Türkiye ve Fransaviyye'nin Lugatı: Dictionnaire turc-français (I-II, Paris 1835-1837). Müellif, Jean Daniel Kieffer'nin hazırlamaya başlayıp kendisinin birkaç misli genişleterek tamamladığı eserinde Osmanlı Devleti'ne ait yer adlarına, Osmanlı tarihi, örf ve âdetleriyle ilgili ansiklopedik maddelere de yer vermiştir. Bianchi bu sözlüğüyle Avrupalılar'ın Türkçe öğrenmesine yardımcı olmuş, ayrıca Osmanlılar'ın ihmal ettiği sözlük düzenleme işine de katkıda bulunmuştur (ayrıca bk. *DİA*, VI, 118-119). 4. Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch-Dictionnaire turc-arabe-persen* (I-II, Leipzig 1866-1867; I-II, New York 1979). 5. C. A. Barbier de Meynard, *Kitâbü'd-Dürretü'l-ummâniyye fî lugâti'l-Osmâniyye: Dictionnaire turc-français* (I-II, Paris 1881-1886; Amsterdam 1971). 6. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Dictionnaire turc-français* (İstanbul 1302/1885). Müellifin sağlığında yeniden düzenlenerek üç defa basılan eserin Şemseddin Sâmî'nin ölümünden sonra genişletilmiş resimli bir baskısı daha yapılmış (İstanbul 1322/1905), sözlük Diran Kelekyan tarafından bazı eklemelerle yeniden neşredilmiştir (*Kâmûs-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lugat-Dictionnaire turc-français*, İstanbul 1329/1911). 7. Sir James W. Redhouse, *Kitâb-ı Meânî-i Lehce: A Turkish and English Lexicon* (1890, Arap harfleriyle son baskısı 1923). 1928 harf devriminden sonra Latin harfleriyle güncellenilerek yeni baskıları yapılmış (26. bs., 2007), ayrıca içlerinde J. Eckmann, M. Mansuroğlu ve A. Tietze gibi ünlü Türkologların bulunduğu bir heyet tarafından *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük: New Redhouse Turkish-English Dictionary* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1968). Müellif önsözde Meninski, Bianchi, Zenker ve A. Vefik Paşa'nın sözlükleriyle kendi sözlüğünden (*Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*), Arapça ve Farsça çeşitli sözlüklerden, bu arada *Kâmûs Tercümesi* ile *Burhân-ı Kâtî*'den, *Lugat-ı Vankulî*'den faydalandığını belirtmekte, 100.000 madde olarak tasarladığı sözlüğün 93.000 maddede tamamlandığını söylemektedir. Ancak müellif burada sözünü etmemekle birlikte *Lugat-ı Remzî*'den geniş ölçüde yararlanmış. Öte yandan Redhouse'ın pek çok esere başvurarak eserini hazırladığı, diğer sözlüklerde mevcut olmayan kelimeleri ve bu sözlüklerde bulunmayan mânaları -bir kısmı muhtemelen günümüze ulaşmamış (I)- metinlere dayanarak ortaya koyduğu (önsözde böy-

Redhouse sözlüğünün iç kapak sayfası

le bir bilgi yer almaz), eserin Türkiye Türkçesi'nin "en zengin sözlüğü" olduğu ileri sürülmüştür. Gerçekten eser yazıldığı günün şartlarına göre övgüye layık bir sözlüktür. Ancak lugatın söz varlığı ve muhtevası hakkında bugüne kadar bir çalışma yapılmadığından gerçek niteliği tam olarak belli değildir. "Sözlük" maddesinin yazımı dolayısıyla eser üzerinde yapılan kısa bir incelemede Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye geçmemiş binlerce kelimenin sözlüğe alındığı (elif ve be harflerinin ilk sayfalarından bazı örnekler olarak *ubâb* "büyük sel", *ibâha* "ateşi söndürmek", *âbâr* "hesap defteri", *âbâr-gûr* "muhasibeci", *ebbâr* "iğneci", *ibâr* "eritilmiş kurşun", *ebâzîr* "ebzerin çoğulu" "baharlar", *ubâş* "huysuz kadın", *ubât* "güçlükler", *ibbân* "mevsim", *bâbet* "denden işareti, uygun şey, bent, fıkra ..." [beş anlam] [Devellioğlu maddeyi aynen almış], *bâbûnec* "papatya", *bat* "bitin halk ağzındaki şekli" [bat pazarı, *Lugat-ı Remzî*'de *bat* "kat"'], *bâtin* "keskin kılıç, turna kuşu", *bâhte* "oyunda yenilmiş", *bâhuk* "bir gözü kör", *bâhil* "cimri" [Türkçe'ye *bahil* geçmiş], *bâdir* "aceleci, birdenbire olan, dolu [ay], büyümüş [çocuk], olgun [meyve] [Devellioğlu maddeyi aynen almış]; diğer sayfalardan birkaç örnek olarak *mûzamene* "zamanın kavliyle muamele etmek", *vaşîle* "deve", *vaşîm* "serçe parmağı ile adsız parmağın aralığı" [bu kelimeler Devellioğlu sözlüğünde yoksa da

Lugat-ı Remzî'de yer almaktadır], *şuhuş* [şahsın çoğulu olan *şuhustan* ayrı bir kelime] "yükselmek, uzaktan görünmek, dehşetten gözü açılmak" [kelime hiçbir Osmanlıca sözlükte bulunmamaktadır]; bu tür kelimelere hemen her sayfada rastlanır)); kelimelere fazla anlamlar yüklendiği (meselâ *âb* kelimesine "su, akıcı şey, damıtılmış su, yağmur, deniz, göl, nehir, kaynak, çeşme, kuyu, özsü, salgı, göz yaşı, idrar, meni" vb. su ile ilgili anlamlar yanında "canlılık, neşe, enerji, onur, utanç duygusu, çekingenlik, mükemmellik, zafer, sağlık, servet, armağan, elmas, inci, ayna, yol, kural, alışkanlık, özellik" vb. şeklinde altmış yedi mâna verilmiştir ki hiçbir Farsça ve Osmanlıca sözlükte bu kadar anlam yer almaz; sözlükte *âb* kelimesiyle yapılmış doksan dokuz terkip yer almakta, bunlar hemen hemen aynen Devellioğlu'nun sözlüğünde tekrarlanmaktadır; *âbgîne* kelimesinin *Kâmûs-ı Türkî*'de bir [şişe, sürahi, kadeh], *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*'te beş [3 ve 4. anlamlar için örnek bulunamamıştır], Redhouse ve Devellioğlu sözlüklerinde sekiz anlamı vardır; *terbî*' kelimesinin Devellioğlu ve Kubbealtı sözlüklerinde beş mânası bulunurken burada dokuz anlam verilmiştir); çeşitli sözlerin birbirine karıştırıldığı (meselâ *acı* kelimesine iki anlam verildikten sonra 3. anlam olarak "hacı" yazılmıştır; hacı kelimesi Rumeli ağzlarında bu şekilde söylenirse de -eğer alınacaksa- bunun ayrı madde başı olarak alınması gerekir) ve daha başka yanlışların bulunduğu görülmüştür. Redhouse'ın eserinden faydalandığı muhakak olan ve aynı söz varlığını içeren (Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı kelimeler) Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinde 29.000 madde başı mevcuttur. Buna madde içindeki tamlamaların eklenmesiyle sayı 40.000 dolayına çıkabilir. Ayrıca Redhouse sözlüğünde halk ağzından daha çok kelimenin bulunduğu, çok az kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin *Kâmûs-ı Türkî*'ye alınmadığı, bu arada eski kelimelere yer verildiği, eserde bazı kelimelerin türlerine ve anlamlarına göre ayrı ayrı madde başı alındığı için sayının arttığı hesaba katılsa bile madde başı sayısı en çok 50-55.000'e ulaşabilir ve geri kalan 35-40.000 madde başından çoğunun Osmanlıca Türkçesi'nde hiç kullanılmadığı söylenebilir. Dolayısıyla Redhouse sözlüğünün metinlere dayanarak yazılmış olması mümkün değildir. Bu sözlüğün olumsuz bir yanı da -müellifi sözlükçülükte otorite kabul edildiğinden- daha sonraki sözlük müelliflerinden çoğunun onu taklit et-

mesi, yani kötü örnek teşkil etmesidir. Osmanlıca sözlük yazarlarının Şemseddin Sâmî'yi değil Redhouse'ı izlemesi Türk sözlükçülüğü için bir talihsizlik olmuştur. Bazı yayınlarda Redhouse sözlüğü "günümüzde de Türkçe'nin en büyük sözlüğü" olarak nitelendirilirse de bu bir abartıdan ibarettir. Zira bir sözlükte başka sözlüklerde bulunmayan ve çok nâdir kullanılan birkaç kelimenin yer alması onun büyüklüğünü göstermez. Eser -Türkler için değil İngilizler için yazılmış olması bir yana- hem Türkçe'nin gerçek söz varlığının tesbiti hem de sözlükçülük tekniği açısından bugün çok aşılıp bulunmamaktadır. 8. Hakkı Tevfik, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch* (Leipzig 1907). 9. Sermet Muhtar (Alus), *Türkçe-Fransızca Yeni Lugat: Nouveau dictionnaire turc-français* (İstanbul 1930; genişletilmiş 2. bs., 1935). 10. Ahmet Vahit Moran, *Türkçe-İngilizce Sözlük: Turkish-English Dictionary* (Ankara 1945). 11. Pars Tuğlacı, *Büyük Türkçe Fransızca Sözlük* (İstanbul 1968). 12. İbrahim Olgun - Cemşid Drahşan, *Türkçe-Farsça Sözlük* (Ankara 1977). 13. Karl Steuerwald, *Türkçe-Almanca Sözlük: Türkisch-Deutsches wörterbuch* (İstanbul 1983). 14. Mevlüt Sarı, *Türkçe-Arapça Sözlük: el-Mevârid* (İstanbul 1985). 15. *Türkçe-İngilizce Sözlük: The Oxford Turkish English Dictionary* (haz. Fahri İz v.dğr., 2. bs., İstanbul 1988). 16. Mehmet Kanar, *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük* (İstanbul 1993). 17. A. N. Baskakov v.dğr., *Büyük Türkçe-Rusça Sözlük* (İstanbul 1994). 18. İrfan Uğurlu, *Türkçe-İngilizce Ansiklopedik Sözlük: Turkish-English Encyclopedic Dictionary* (I-V, Ankara 1995-1997). 19. Faruk Tuncay, *Türkçe-Yunanca Sözlük* (Atina 2000). 20. Emrullah İşler - İbrahim Özay, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük* (Ankara 2008). Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ündeki (2005) madde başları esas alınarak hazırlanmış titiz bir çalışmadır. Yabancı dillerden Türkçe'ye XIX. yüzyıla gelinceye kadar Arapça ve Farsça'dan, daha sonra Fransızca, İngilizce ve Almanca başta olmak üzere çok çeşitli dillerden birçok sözlük çalışması yapılmıştır (Caferoğlu - Tanerici, XIV [1966], s. 32-52; Çöğenli, II/7-8 [2001], s. 99-134; İlhan, s. 170-278).

BİBLİYOGRAFYA :

Orhan Şaik Gökyay, *Destursuz Bağa Girenler*, İstanbul 1982, s. 132-155; a.mlf., "Burhân-ı Kâti", *DİA*, VI, 433-434; M. Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Türkiye Türkçesi Sözlükleri Kataloğu*, Erzurum 1987; a.mlf., "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, II/7-8, İstanbul 2001, s. 99-

134; Gül Durmuşoğlu, "Sözlükbilim Işığında Türk Sözlükcülüğü", *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara 1991, s. 111-117; Mehmet Ölmez, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükcülüğü", a.e., s. 88-100; a.mlf., "Eski Türkçenin Sözlükleri", *Kebikeç*, sy. 6, Ankara 1998, s. 119-123; Aziz Gökçe, *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlükleri*, Ankara 1998; Nadir İlhan, *Geçmişten Günümüze Sözlükcülük Gelenegi ve Türk Dili Sözlükleri*, Elazığ 2007; Hasan Eren, "Çağatay Lugatları Hakkında Notlar", *DTCFD*, VIII/1-2 (1950), s. 145-163; a.mlf., "İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*", İstanbul 1988, XXXI + 406 s.", *TDI*, LVI/443 (1988), s. 272-291; A. K. Borovkov, "Zur Geschichte der Wörterbücher des Čagatajische", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg Gesellschafts-Wissenschaftliche Reihe*, X, Leipzig 1961, s. 1357-1362; Ahmet Caferoğlu - Özden Tanerî, "Yeniçağ Türk Dili Lüगतleri", *TDED*, XIV (1966), s. 9-52; İlhan Çeneli, "Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlükleri", *TK*, XIII/156 (1975), s. 368 (48)-371 (51); Talat Tekin, "E. V. Sevortyan, Etimologičesky slovar tyurkskiĭ yazıkov (obsčetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na glasnije), 767 s., Moskva 1974", *TDAY Belleten* (1975-76), s. 274-285; a.mlf., "Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü", *Türk Dili Dergisi*, VII/37, İstanbul 1993, s. 8-11; Kevork Pamukçyan, "Ermeni Harflî Türkçe Yazma Sözlükleri", *TT*, V/25 (1986), s. 52-54; Erkin Emet, "Uygur Türklerinde Sözlükcülük ve Doğu Türkistan'da Yeni Basılan Üç Sözlük", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 2, Ankara 1996, s. 399-402; Avni Gözütk, "Türkiye Türkçesinin İlk Sözlüğü Lehce-i Osmânî", *EFAD*, sy. 24 (1997), s. 29-38; Mustafa S. Kaçalin, "Hüseyinoğlu Hasan'ın Dört Dillî Sözlüğü: Şâmilü'l-Luġa", *Türk Dilleri Araştırmaları*, VII, Ankara 1997, s. 55-122; Aziz Yakın, "Dil Bilgisi ve Dil Bilimi Terimleri Sözlükleri", *TDI*, sy. 548 (1997), s. 154-157; a.mlf., "Etimoloji Sözlükleri", a.e., sy. 542 (1997), s. 140-150; Şirvan Kalsın, "Harezmi Türkçesi ve Sözlükleri", *Kebikeç*, sy. 6: Tarihî Türk dillerinin sözlükleri özel sayısı, Ankara 1998, s. 131-133; Jale Demirci, "Kıpçak Sözlükleri", a.e., sy. 6 (1998), s. 145-151; a.e., sy. 7-8: Günümüz Türk dilleri ve sözlükleri özel sayısı (1999); Ahmet Topaloğlu, "Kubbealtı Lugatı ile İlgili Çalışmalar", *Kubbealtı Akademî Mecmuası*, XXXV/1, İstanbul 2006, s. 18-22; a.mlf., "Üniversitelerde Leksikoloji Bölümleri Açılmalıdır", *Türk Edebiyatı*, XXXIV/391, İstanbul 2006, s. 4-9; İlyas Karşlı, "Osmanlıca Metinleri Anlamada Arapça'nın Önemli -Lugatı Cüddi Örneği", *MÜİFD*, sy. 32 (2007), s. 45-88; J. Eckmann, "Kāmūs", *EI*² (İng.), IV, 527-528; Ömer Faruk Akün, "Şemseddin Sâmî", *İA*, XI, 418-420; a.mlf., "Bianchi, Thomas-Xavier", *DİA*, VI, 118-119; Christine Woodhead, "Clouston, Sir Gerard", a.e., VIII, 49; Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûşhakzâde", a.e., XI, 339; Abdülkadir Özcan, "Hafid Efendi", a.e., XV, 112; Azmi Bilgin - Necmettin Hacıeminoğlu, "Kıpçaklar / Kıpçak Türkçesi", a.e., XXV, 421-424; Tahsin Yazıcı, "Muhyî-i Gülşenî", a.e., XXXI, 79-81; Yusuf Çotuksöken, "Sözlük", *TDEA*, VIII, 43-47 (Türkçe sözlükler üzerinde ve özellikle Türkiye Türkçesi sözlükleri hakkında bugüne kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Mevcut yayınlar listelerden ibaret olup birbirinin tekrarı niteliğindedir. Ancak ansiklopedi maddelerinde birkaç sözlük hakkında doyurucu bilgilere ulaşmak mümkündür).

 AHMET TOPALOĞLU - MUSTAFA S. KAÇALIN

SPAHO, Fehim (1877-1942)

Bosnalı âlim ve yazar, reîsülulemâ.

4 Şubat 1877'de Saraybosna'da (Sarajevo) doğdu. Babası Mekteb-i Nüvvâb olarak bilinen Yüksek Şeriat-Hâkimlik Okulu'nun müdürü Hacı Hasan Efendi'dir. İlk öğrenimini Saraybosna'da tamamladı. Ardından Mekteb-i Nüvvâb'a girdi ve buradan mezun oldu. 7 Ekim 1895'te vilâyet arşivcisi olarak devlet memurluğu görevine başladı. Aralık 1896'da Saraybosna'daki şer'î mahkemeye tayin edildi. Eylül 1897'deki kadılık sınavını kazandı ve bu arada aynı kurumda resmî Türkçe mütercimi oldu. 1901-1908 yılları arasında Saraybosna'da kadılık yaptı. 1908'de hükümet kâtipliğine, 1911'de sekreter yardımcılığına ve 1915'te hükümet sekreteri görevlerine getirildi. Şubat 1919 - Ekim 1920 tarihleri arasında Belgrad'daki Din İşleri Bakanlığı'nda daire başkanlığı görevini üstlendi. Ardından Saraybosna'ya döndü. 1923 yılına kadar Saraybosna'da hükümet üst düzey müsteşarı ve din işleri bölümü başkanını olarak görevde bulundu. İki defa siyasî sebeplerle emekliye ayrıldı ve 1936 yılına kadar ilmi çalışmalar ve çevirilerle meşgul oldu. 1936'da İslâm Dinî Birliği nâibliğine getirildi. Aynı yılın nisan ayında Yüksek Şeriat Mahkemesi başkanı oldu. 1937'de Vakıf Kurulu, Reîsülulemâ Meclisi müşavirliği ve Reîsülulemâ Seçme Kurulu üyeliklerine seçildi. 20 Nisan 1938 tarihinde reîsülulemâ oldu. 6 Mayıs 1938'de resmen göreve başladı ve 9 Haziran 1938'de Saraybosna'daki Hünkâr Camii'nde bu münasebetle menşur töreni yapıldı. 13 Şubat 1942'de Saraybosna'da vefat etti ve Gazi Hüseyin Bey Türbesi yakınına defnedildi.

Fehim Spaho ilmi çalışmalarını genç yaşlarından itibaren sürdürmüş ve özellikle Türkçe'den Boşnakça'ya çeviriler yapmıştır. İlk yazıları daha on dört yaşında iken Saraybosna'daki *Bošnjak* adlı dergide yayımlanmış (1/8, 20 Ağustos 1891), yine Saraybosna'da *Nada* adlı dergide bazı yazıları ve çevirileri çıkmıştır. Kurucuları arasında bulunduğu *Behar* adlı dergide de birçok makalesi ve çevirisi neşredilmiştir. *Narodna Uzdanica* adlı müslümanlara ait kültür ve eğitim derneğinin 1924-1927 yılları arasında başkan yardımcılığını, 1927-1928 yıllarında başkanlığını yaparak bu derneğin yayımladığı *Kalendar Narodne Uzdanice* adlı dergide makaleleri çıkmıştır.

Eserleri. 1. *Arapski, Perzijski i Turski Rukopisi Hrvatskih Zemaljskih Muzeja u Sarajevu*. Saraybosna'da Zemaljski Muzej'deki yazmaların kataloğudur. Bunun sadece I. cildi Državna Tiskara tarafından neşredilmiş olup (Sarajevo 1942) eserde söz konusu müzede bulunan 203 yazma eser tanıtılmaktadır. 2. *Turski Rudarski Zakoni*. Türk dönemine ait madencilik kanunlarına dair bir eserdir. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* adlı dergide neşredildikten sonra özel baskı olarak Zemaljska Štamparija tarafından yayımlanmıştır (Sarajevo 1913). 3. *Naši Narodni Nazivi Mjeseci u Turskim Kalendarima iz Sedamnaestoga Vijeka*. XVII. yüzyıldaki Türk takvimlerine ait bölgedeki halkın kullandığı ay adlarıyla ilgili bir broşürdür. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* dergisinde neşredildikten sonra kitap halinde yayımlanmıştır (Sarajevo 1930). Ayrıca diğer küçük çaplı eserleri arasında *Pobune u Tuzlanskom Srezu Polovicom Osamnaestog Vijeka* (nşr. Državna Štamparija, Sarajevo 1933), *Iz Javnog i Privatnog Života u Doba Turaka* (nşr. Balkanski Institut, Beograd 1936), *Mješovit Brakovi* (nşr. Državna Štamparija, Sarajevo 1938) sayılabilir. Yaptığı birçok çeviri içinde Arapça'dan tercüme ettiği binbir gece masalları (*Hiljadu i Jedna Noć*, Sarajevo 1925), Halit Ziya Uşaklıgil'in *Saliha Hanım* (*Saliha Hanuma*, Sarajevo 1923; Zagreb 1953), Reşat Nuri Güntekin'in *Çalılıkusu* (*Grmuša*, Zagreb 1962) adlı romanları anılabilir. Bunlardan başka Türkçe'den çevirip çeşitli dergilerde yayımladığı tefrika halinde romanların başlıcaları şunlardır: Reşat Nuri Güntekin'in *Dudaktan Kalbe* (*S Usana na Srce*), Erçümen Ekrem Talu'nun *Gün Batarken* (*Kada Sunce Zalazi*), Halit Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnû* (*Zabranjena Ljubav*), Halide Edip Adıvar'ın *Kalp Ağrısı* ve *Handan* (*Bolja na Srcu ve Handana*), Vesaf Kadri Moralizâde'nin *Safiye* (*Safija*), Güziye Sabri'nin *Ölmüş Bir Kadının Evrâk-ı*

Fehim
Spaho